

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)

ANABİLİM DALI

TEİZM-ATEİZM BAĞLAMINDA ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

- KLAAS J. KRAAY ÖRNEĞİ-

Yüksek Lisans Tezi

Elif ÖZDEM

ANKARA-2022

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)

ANABİLİM DALI

TEİZM-ATEİZM BAĞLAMINDA ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

- KLAAS J. KRAAY ÖRNEĞİ-

Yüksek Lisans Tezi

Elif ÖZDEM

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Engin ERDEM

ANKARA-2022

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ (DİN FELSEFESİ)

ANABİLİM DALI

TEİZM-ATEİZM BAĞLAMINDA ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

- KLAAS J. KRAAY ÖRNEĞİ-

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Engin ERDEM

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi: .....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

(...../...../20...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Elif ÖZDEM

.....

İmzası

.....

ÖN SÖZ

Evrenin nasıl meydana geldiği ya da varsa nasıl bir başlangıcı olduğuna dair teoriler geliştirmek, tarih boyunca birçok disiplin tarafından ele alınan en uzun soluklu merak unsurlarından biridir. Bu evrenin nasıl var olduğunun ortaya koyulması için farklı alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Kadim dönemlerde evrenin nasıl var olduğuna dair genellikle teoloji ve felsefenin sunduğu çözümler kabul görüyorken günümüze gelindiğinde bu arayışa özellikle fizik biliminin sunduğu veriler üzerinden bir açıklama getirilmeye çalışılmaktadır. Fakat burada karşılaştığımız bir sorun vardır ki o da fiziğin ortaya koyduğu veriler dönemsel olarak değişebilen veriler olduğu için, bu alanın verilerini kullanarak, felsefe ve din gibi alanların evrenin varlığına ilişkin mutlak bir açıklamanın çerçevesini çizmesi oldukça güçtür. Ayrıca, fizik gibi sadece gözlemlenebilir evrene ilişkin veri sunan bir disiplinin, kendisinin de içinde bulunduğu tüm sistemi kendi alanı dışına çıkmadan izah etmesi bir noktaya kadar mümkün olabilecektir. Bunun yanı sıra, fizik biliminin sunduğu veriler, evrende meydana gelmiş ya da gelecek olan mekanizmaları açıklarken, bu mekanizmaların niçin o şekilde olduğu fakat başka şekilde olmadığı sorusuna bilim dalının yapısı gereği cevap veremez. İşte bu noktada devreye giren ve fiziğin verilerini de kullanarak ortaya koyacağı açıklamayı ziyadeleştirecek olan metafizik, insanlığın evrene ilişkin varoluşsal sorularına daha kapsamlı bir cevap vermeye adaydır. İşte evrenin varlığını anlamaya ilişkin bir çabanın ürünü olarak yazmaya karar verdiğim tezim, temelde günümüzde evreni anlamaya ilişkin en revaç izahlardan biri olan çoklu evrenler teorisinin, hem mahiyetini hem de teizm ve ateizm bağlamında oturduğu zemini tartışarak Klaas J. Kraay'in perspektifini ortaya koymak olacaktır.

Çalışmam, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında, analogik akıl yürütmenin birçok alanda kullanılan önemli bir yöntem olduğu üzerinde durulmuştur. Konuya kısa bir giriş yapılmış ve tartışılacak hususlar izah edilmiştir. Birinci bölümde, çoklu evrenler teorisinin mahiyeti, modern bilimde yeni bir kuram olan çoklu evrenler teorisi, ateizm ve çoklu evrenler ilişkisi, teizm ve çoklu evrenler ilişkisi ele alınmıştır. İkinci bölümde, Klaas J. Kraay'ın teistik çoklu evrenler teorisi hakkındaki görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiş ve konu onun görüşleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında ise tezde ulaşılan sonuçlar hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamın süreci boyunca anlayışı, desteği, yol göstericiliği ve tüm değerlendirmeleri için değerli danışman Hocam Prof. Dr. Engin ERDEM'e teşekkür ederim. Yanı sıra ders dönemimize katkıları ve tüm yardım ve de yol göstericilikleri için Prof. Dr. Mehmet Sait REÇBER'e, Prof. Dr. Fehrullah TERKAN'a, Doç. Dr. Zikri YAVUZ'a teşekkür ederim. Ayrıca vesileleriyle çok güzel bir yüksek lisans dönemi geçirdiğim bölüm ve dönem arkadaşlarım Ganime DOĞAN, Tabibe KAYA, Beyza Zeynep KURT ve Rümeysa UYSAL'a teşekkür ederim. Son olarak yüksek lisans eğitimim boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve beni motive eden tüm arkadaşlarıma ve hususi olarak Ayşe ADAN KURT ve Büşra UĞUZ'a, aileme ve özellikle de hem destekleri hem de yol göstericilikleri için, elde ettiğim tüm başarılarda çok büyük katkıları olan abilerime sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

KISALTMALAR

Bkz.	: bakınız
c.	: cilt
Çev.	: çeviri
Dib.	: diyanet işleri başkanlığı
Der.	: derleyen
Ed.	: editör
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
sy.	: sayı
vb.	: ve benzeri
yay.	:yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
KISALTMALAR.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

TEİZM-ATEİZM BAĞLAMINDA ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

1.1. Modern Bilimde Yeni Bir Kuram: Çoklu Evrenler Teorisi	7
1.2. Ateizm ve Çoklu Evrenler Teorisi.....	16
1.3. Teizm ve Çoklu Evrenler Teorisi.....	24
1.3.1. Çoklu Evrenler ve Tasarım İlişkisi	42

II. BÖLÜM

KLAAS J. KRAAY'IN TEİSTİK ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

2.1. Klaas J. Kraay'ın Çoklu Evrenler Yorumu ve Teizm	47
2.1.1. Evrenler ve Çoklu Evrenler.....	48
2.1.2. Dünyanın Aksiyolojik Değeri	50
2.1.2.1. Bilfiil Hale Getirilecek Dünyaların Seçilmesi	51
2.1.2.2. Dünyaların Bilfiil Hale Getirilmesi	53
2.1.3. Yaratılan ve Sürdürülen Teistik Çoklu Evrenleri Yöneten İlkeler.....	58
2.2. Klaas J. Kraay'e Yöneltilen Eleştiriler.....	68

SONUÇ.....	74
KAYNAKÇA.....	81
ÖZET	86
ABSTRACT	87

GİRİŞ

Varlığın kökenine ilişkin tutarlı bir açıklama getirme çabası felsefi düşüncenin en erken dönemlerinden başlayarak filozofların başlıca uğraşları arasında yer almıştır. Bu arayışta zaman zaman başka disiplinlerden de yararlanılmış ve varlığa ilişkin en kapsamlı cevaba ulaşılmaya çalışılmıştır. İnsanlığın düşünce dünyasının geçirdiği değişimlerin bir yansıması olan felsefe bilimsel yaklaşımları etkilediği gibi bilimsel teoriler de felsefi meselelerin anlaşılmasında etkili olmuştur.

Evrenin nasıl meydana geldiği insanlık tarihinin değişmeyen merak unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu anlamda hem düşünce sahasından hem de bilimin ulaşabildiği bilgilerden yararlanılmıştır. Düşünce sahasının sunduğu bilgilerin hatırı sayılır bir kısmını da felsefe ve din sağlamıştır. Bu anlamda hem din ve felsefe hem de bilim evrenin nasıl meydana geldiği konusunda insanlığı aydınlatmak üzere yoğun bir çaba sarf etmiştir.

Din ile bilimin farklı alanlardan elde ettiği bilgiler aslında çoğu zaman bir araya gelerek insanlığın ortak sorularına cevap sunarlar. Esasında bilimin bu soruların peşine düşerken baz aldığı temel motivasyon, doğada meydana gelen süreçleri açıklamak ve mekanizmaları keşfederek elde edilen verileri insanlığın faydasına uygun şekilde kullanmaktır. Din ile bilimin kesişim noktaları söz konusu mekanizmaların niçin o şekilde olup da başka şekilde olmadığına dair dini açıklamaların varlığıdır. Mevcut bilim ile dinin getirdiği açıklamalar, bir araya getirildiğinde doğadaki mekanizmaların açıklamalarının nihai bir hal alması, özellikle teistik bakış açısı bakımından önem arz etmektedir.

Evrene ilişkin açıklamalar söz konusu olduğunda din ile bilimin çatıştığı bazı noktalar olması son derece olağandır. Bu tür ayrışmalar, dinin evrene ilişkin getirdiği

açıklamalara karşıt düşüncelerin kendisine alan bulabilmesine ve bilimin verileri ile kendi savlarını desteklemesine olanak tanır. Burada dikkat edilmesi gereken husus; bilimin yıllar içinde farklı veriler elde ederken, dinin vahiy kaynaklı öğretilerinin daha sabit bir kaynak olduğu izlenimini vermesidir. Esasında buradaki en temel konu bilimin verilerinin mutlak olmadığını göz önünde bulundurmak ve dinin getirdiği açıklamaların bir noktadan sonra insan aklının yorum kabiliyetine dayandığını bilmektir. Zira aynı ifade farklı bakış açıları tarafından farklı değerlendirmelere tabi tutulabilmektedir. Bu esaslardan yola çıktığımızda din ile bilimin sunduğu verilerin birlikte değerlendirilmesi ile mümkün olan en iyi açıklamaları elde etmek söz konusu olabilecektir.

Bilim süreçleri ve bu süreç içindeki aşamaları tespit ederek aynı süreçlerin aynı sonuçları doğuracağına dair tespitler yapar. Evrenin nasıl meydana geldiğine yahut nasıl bir başlangıcı olduğuna dair açıklamalar böyle bir sürecin ortaya konulma çabasıdır. Bu konuda felsefenin ve dinin kendi yollarında ilerleyerek getirdiği farklı açıklamalar, tespit edebildiğimiz en erken dönemlerden bu yana süregelmıştır. Felsefenin de bilim gibi, din ile hem kesiştiği hem de ayrıştığı noktalar bulunmaktadır. Bu benzer noktalar teizmin elini güçlendiren bir unsur olurken, çatıştığı noktalar da doğal olarak ateizmin elini güçlendirmektedir. Aslında hem felsefe hem de din, bir anlamda insan düşüncenin ulaşabildiği sınırlara tâbi olması ve çıkarım yapma konusunda daha geniş bir alan sunması sebebiyle, bilime göre daha kapsamlı sorular sorarak tatminkâr cevaplar vermeye çalışır. Örneğin evrene ilişkin sorulardan evrenin mekanizmasına atıf yapanlarına bilim cevap verirken, bu mekanizmaların niçin o şekilde meydana geldiğine dair bir cevap bilimin alanından çıkmamıza ve din ile felsefenin alanına girmemize sebep olur. Bu sebeple, bilim ile din ve felsefenin birbirini tamamlayan alanlar olduğunu söyleyebiliriz.

Evrenin varlığının başlangıcı, din-bilim ilişkisi bakımından oldukça temel bir problemdir. Çünkü evrenin varlığına ilişkin elde edilen veriler, dinin verileriyle uyuşursa evrenin varlık sebebi olarak Tanrı'nın gösterilmesi söz konusu olabilecektir. Aksi durumda ise Tanrı'nın yokluğuna ilişkin güçlü bir delil ortaya konulmuş olacaktır. Bu anlamda bilimin elde ettiği veriler din felsefesi açısından, özelde de Tanrı'nın varlığına ilişkin deliller konusunda önemli bir yer tutmaktadır.

Evrenin varlığını açıklama çabası, öncelikle evrenin başlangıcının tespiti ve söz konusu başlangıcın nasıl meydana geldiğinin açıklanması şeklinde olmaktadır. Burada birçok teori öne sürülmüş ve evrenin başlangıcı açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle son dönemde elde edilen, evrenin giderek soğuyan ve genişleyen bir yapıda olduğuna dair bulgular, bilim insanlarını evrenin bir başlangıcı olduğu fikrine götürmüştür. Bu başlangıç özellikle *Bigbang* teorisi çerçevesinde geliştirilen “enflasyonist şişme teorisi” ile izah edilmektedir.¹ Fakat evrenin nasıl meydana geldiği sorusunun cevabı bu noktada nihayete ermediği için bu başlangıcın ötesinde ne olduğu, dahası bu patlamaya neden olan maddenin kaynağının ne olduğuna ilişkin geniş çaplı tartışmalar sürdürülmektedir. İşte evrenin başlangıcı ile ilgili bu sorulara dair ortaya konulan çözümlerden biri de “çoklu evrenler” teorisidir.

Çoklu evrenler, ileride daha ayrıntılı şekilde izah edilecek olmakla birlikte kısaca; enflasyonist kozmolojide tanımlanan, deneyimlediğimiz evrenimizin de içinde bulunduğu, bir dizi evrenler kümesinin oluşturduğu varsayımsal alandır. Çoklu evrenler teorisi temelde evrenin başlangıç koşullarının kendisinden önce gelen evrenin sahip olduğu maddenin, patlamaya neden olacak şekilde yoğunlaşmasıyla yeni evrenin oluşması şeklinde bir döngüsellliği ifade eder. Bu evrenler birbiri ardınca gelen evrenler

---

¹ John Barrow, *Evrenin Kökeni*, (Çev: Sinem Gül), İstanbul: Varlık Yayınları, 1996, s.71.

olabileceği gibi aynı anda evrenin farklı noktalarında meydana gelen birbirinden farklı patlamalar şeklinde de olabilir. Tüm bu izahlar bizi, bildiğimiz ve deneyimlediğimiz evrenden farklı olarak başka evrenlerin olabileceğine dair bir çıkarıma götürmektedir.

Çoklu evrenler teorisinin sunduğu veriler, farklı çevrelerce değişik şekilde yorumlanabilmektedir. Örneğin ateist yorumcular bu teorinin evrenin kendi kendine var olduğunu izah etmek için kullanabilmektedir. Bunun sebebi, evren kendi kendine dönüşerek varlığını sürdüren bir mekanizmaya dayanıyorsa, böyle bir mekanizmanın varlığının Tanrı'nın alemi yaratması için gereken müdahalesini gereksiz kılacağına dair düşünceleridir. Halbuki teizm açısından konuya yaklaştığımızda yapılacak yorum bu şekilde olmak zorunda değildir. Evrenin meydana gelişinin böyle bir mekanizmaya dayandığı ispatlansa dahi izahı bu şekilde olmayacaktır. Zira Tanrı evreni çoklu evren olarak yaratabilir, bu durumda evrenin başlangıcı için gerekli olan maddenin varlığı ve başlangıç koşulları kendisine dayandırılacağı için, Tanrı bu mekanizmanın kurucusu ve başlatıcısı olacaktır. Böyle bir durumda yani çoklu evrenler teorisinin doğru olması durumunda teizmle nasıl bağdaşabileceği ve çoklu evrenin ateizm ile ilişkisi tezin ilerleyen aşamalarında ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

Çoklu evrenler teorisinin ateizm ve teizm açısından nasıl yorumlanabileceğine dair bir açıklama sunmayı amaçladığım bu tezde, söz konusu yorumlardan hangisinin daha makul görüldüğüne odaklanılacaktır. Özellikle çoklu evrenlerin varlığının doğrudan ateizmin doğruluğunu gerektirip gerektirmeyeceği yahut teizm ile çoklu evrenler teorisinin çelişip çelişmediği ve bu teoriye makul bir teizm yorumu getirilmesi tezin ana gayesini oluşturmaktadır.

Tezin kapsamı çoklu evrenler teorisinin enflasyonist kozmoloji bağlamında tanımlanan çoklu evrenler teorisi ile sınırlandırılmış olup, Kuantum Mekanik'in içinde tanımlanan Many Worlds(çok/çoklu dünyalar) yahut paralel evrenler teorisini

içermemektedir. Felsefe literatüründe kullanılan mümkün dünyalar kavramı da bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Zira mümkün dünyalar kavramı daha çok Kuantum Mekanîği içinde tanımlanan Many Worlds kavramı ile ilişkilendirilebilir.

Tezimde esas aldığım konuya dair literatür incelemesi sırasında karşılaştığım, Şahin Efil'e ait 2004 yılında kaleme alınmış “Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Birliği ve Çokluğu Sorunu” isimli doktora tezi², çoklu evrenler konusuna dair Türkçe literatürdeki en yakın içeriğe sahip çalışmadır. Fakat ilgili tez temele Many-Worlds kavramını almış ve modern ile klasik fiziğin karşılaştırmasına yer vererek, konuyu Kuantum Mekanîği çerçevesinde evrenlerin birliği ve çokluğu bağlamında çalışmıştır. Çalışmada konunun ateizm ve teizm açısından değerlendirilmesine de yer verilmiştir. Söz konusu çalışmadan farklı olarak bu tez kapsamında, daha çok enflasyonist kozmoloji alanı özelinde tartışılan çoklu evrenler teorisinin, din felsefesi alanında kalınarak teizm ile ateizm arasında nasıl farklı yorumlara tâbi tutulabileceği ve teizm ile çoklu evrenler teorisi arasında bir uyum olup olmadığı, özellikle Klaas J. Kraay'ın görüşleri üzerinden ortaya konulacaktır.

Tezin birinci bölümünde teizm ve ateizmin bağlamında çoklu evrenler teorisi; çoklu evrenlerin modern bilimdeki yeri, ilgili kavramın gelişimi ve benzer kavramlarla arasındaki farklılıklar üzerinden ele alındıktan sonra teizm ile ateizm düşüncesinin çoklu evrenler ile ilişkisine yer verilecek, ayrıca çoklu evrenler teorisi ile tasarım argümanının ilişkisine yer verilecektir. Çalışmanın ikinci bölümde ise Klaas J. Kraay'ın çoklu evrenler teorisine getirdiği yorum, ayrıntılı şekilde irdelenerek çoklu evrenler teorisinin teistik bir izahı sunulacak, teizm ile çoklu evrenler teorisinin çelişip

---

² Şahin Efil, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Birliği ve Çokluğu Sorunu*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

eliřmedięi ortaya konulacaktır. Ayrıca bu bölümde son olarak Klaas J. Kraay'in teizm açısından, çoklu evrenler teorisinin sorunlu görülebileceği konulara getirdiği açıklamalar ile bu teori kapsamında kendisine yöneltilen eleştirilere yer verilecektir.

I.BÖLÜM

TEİZM-ATEİZM BAĞLAMINDA ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

1.1. Modern Bilimde Yeni Bir Kuram: Çoklu Evrenler Teorisi

Evrenin hem başlangıcı hem de varlığının açıklanması ile ilgili birçok teori kozmoloji tarihini gelişimine katkı sunmuştur. Başlangıçta bu yola çıkan fizikçilerin genel varsayımı evrenin sonsuz ve değişmez olduğudur. Fakat Bigbang teorisinin ortaya konulması ile birlikte saptanan şey, evrenin bir başlangıcının olduğu ve değişmez olmadığı olmuştur. Esasen 17. yüzyılın ünlü fizikçileri Kopernik, Galileo ve Newton'a göre evren kaçınılmaz bir sona doğru yavaş ama kararlı adımlarla yol almaktadır. Bu durumda evrenin geçmişi sonsuz olsaydı gerçekleşmesi beklenen bozulmanın çoktan meydana gelmiş olması gerekecekti.³ Özellikle zamanın başlangıcının bilim çevreleri tarafından tespit edildiği düşüncesi 18.yüzyılda evrenin sonsuz olduğu düşüncesinin sürdürülmesine izin vermiyordu. Bu kanıtlar Newton'un yerçekimi yasasına dayanıyordu ve onun teorisine göre evren sonluydu ve bir gün güneşe çarparak sonlanacaktı.⁴

19.yüzyıla gelindiğinde, Edgar Allan Poe, Bigbang'e çok benzeyen bir açıklama ile evren tanımı yapmıştır. Bu tanıma göre evren, başlangıcı olan ve tek bir parçacıktan yoğunlaşan maddenin patlaması ile ortaya çıkan ve bütünden ayrılan maddelerin kozmik bir itme kuvvetine bağlı olarak yayılarak evrenin bilinen halini oluşturduğunu öngören bir teori ortaya koyan bir şiir yazmıştır. Poe, Tanrı'nın bugün gördüğümüz tüm maddelere bölünmüş ve daha sonra başlangıç konumundan uzaya yayılmak için genişleyen bir "ilkel parçacık" yarattığını savunmuştur. Hatta Poe yer çekimini bu

---

³ Thomas Lepeltier, *Paralel evrenler*, (Çev:Nur Nacar Nogie), İstanbul: Griffin, 2013, s. 47.

⁴ Lepeltier, a.g.e., s. 48.

başlangıç durumuna dönme çabası olarak tanımlamıştır.⁵ Poe'nun ortaya koyduğu bu teori, dönemin fiziği ve astronomik bulgularla çelişmemektedir. Bu nedenle kozmoloji bilimi evrenin başlangıcına dair böyle bir patlama fikrini Poe sayesinde 1850'lere kadar dayandırabilmektedir.⁶

Bigbang teorisinin popülerlik kazanması 20.yüzyıldaki *termodinamik*⁷ alanında gerçekleşen yeniliklerle doğrudan ilişkilidir. Zira termodinamik yasası evreni, tarihi olan ve evriminin incelenebileceği bir olgu haline getirebilmesine neden olmuştur. Bu nedenle termodinamik yasası sayesinde evrene dair bilğimiz arttıkça evrene dair kanaatlerimiz de çeşitlenmiştir. 20.yy'da Bigbang'ın tekrar yükselişinin sebebi bu verilerin sağladığı alan olmuştur. Özellikle Termodinamiğin 1. yasası enerji korunumu ile ilgilidir ve sistemin varlığı ile enerjinin korunmasına dair bir öngörü sunar. Bu yasaya göre enerji dönüşebilir fakat yoktan var olamaz, yahut kaybolmaz, 2. yasa ise *entropi* ile ilgilidir ve bu da evrenin/sistemin sürekli artan bir düzensizlik halinde olduğunu öngörmektedir. Bu yasa sistem kapalı olduğunda her zaman düzensizliğin varacağı bir denge halinin varlığına işaret eder. Çünkü artan bu söz konusu düzensizlik aslında evrende gördüğümüz düzenin de nedenidir. Zira bir yerde düzensizlik artarken başka bir yerde düzen meydana geliyordur.⁸ Burada evrenin kapalı bir sistem olup olmadığı ve böyle olsa bile termodinamiğin 2. yasasının tüm evrene uygulanıp uygulanamayacağı gibi sorular ortaya çıkar. Dahası ikinci soruya henüz net bir cevap

---

⁵ A.g. e., s. 49.

⁶ Aynı yer.

⁷ Termodinamik: Isı ve mekanik enerji veya iş arasındaki ilişkiler ve birinin diğerine dönüştürülmesi ile ilgilenen fizik bilimi.

<https://www.britannica.com/science/thermodynamics> (E.T.: 05.05.2022)

⁸ Paul Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, (Çev: Barış Gönülşen), İstanbul: Alfa, 2014, s.220.

verilebilmiş değildir. Termodinamiğin 2. yasasıyla ilgili başka bir konu da ısı ölümünün, bugüne kadar gerçekleşmesi gerekeceğine dair varsayımdır. Zira sistem sonsuz olduğunda bu kadar uzun bir süreçte evrenin entropik dengeye ulaşmış olması gerekir. Fakat böyle bir durum gözlemlememekteyiz.⁹ Ayrıca artan entropi bir başlangıç entropisini de gerektirmektedir. Bu veriler ışığında termodinamiğin 2. yasasının hem evrenin başlangıcı hem de bir sonu olmasını gerektirdiğini söylemek hiç de zorlama bir çıkarım olarak görünmemektedir.¹⁰

Başlangıçta var olan ve kendisinden evrenin oluştuğu düşünülen madde yahut enerjiye dair açıklamalar fizikçilere ve bu alanda fikir yürüten diğer disiplinlere bir kapı aralayarak çoklu evrenler teorisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu teori sayesinde temelinde evrenin ortaya çıkması için gereken enerji yahut maddeyi sağlamak olan ve bunu başka bir evrenden kalan bir miras olarak aktararak, bir sonraki evrenin kaynağını oluşturan bu teori ile sonsuz bir döngü içerisinde varlığın açıklanması söz konusu olmaktadır. Özünde bir bilinmeyene cevap arama olan bu çabanın hem felsefi hem de metafizik bir çok yansıması olması pek tabi kaçınılmaz olmaktadır.

Fizik bilimi, evrenin mahiyetini geleneksel olarak iki bölüme ayırmıştır; bunlar başlangıç koşullarını saptamak ve başlangıç koşullarının fizik yasalarını nasıl geliştirdiğini belirlemektir.¹¹ Başlangıç koşullarının varlığı ve evrenin insan yaşamına uygun olacak şekilde gerçekleşmiş olması gibi unsurlar söz konusu olduğundan evrenin meydana gelme sürecinin neden bu şekilde gerçekleşip başka şekilde gerçekleşmediği

---

⁹ Lepeltier, a.g.e., s. 52.

¹⁰ A.g.e., s. 53.

¹¹ Max Tegmark , “Parallel Universess”, *Science and Ultimate Reality: From Quantum to Cosmos* (Der: J.D. Barrow, P.C.W. Davies, & C.L. Harper), Cambridge University Press, 2003. s. 3.

konusu bir soru işareti olarak görünse de bu noktada geliştirilen bazı teoriler sayesinde bu sorulara çözüm bulunmaya çalışılmaktadır.

Kuantum mekaniğinin bilim dünyasında yükselişi ile birlikte özellikle 1935 yılındaki Schrödinger'in Kedisi düşünce deneyiyle metaforlaştırılan bir durum olan, olaylara ve nesnelere ilişkin durumların ortaya çıkabilecek olasılıklarının her birinin imkan dahilinde olduğu başka bir evrenin mevcudiyetine ilişkin bir varlık alanı ortaya çıkmıştır. Bu durum, başlangıçta sadece olasılıkların varlığını gösteriyorken Hugh Everett'in 1957'de kuantum mekaniğinin denklemlerinin farklı sonuçlar çıkarması ile bu sonuçların gerçekleştiği başka bir "yer"in olduğuna dair bir kanaat ortaya koymasıyla görece daha somut bir hal almıştır.¹² Everett söz konusu iddiası ile bu alternatif gerçekliğin ne olduğuyla ilgili net bir kanaat ortaya koymamıştı; sonrasında da bu görüşün "çok dünyalı(many world)" bir yorum olarak kabul görmesi çok kolay olmadı. 1970'lere gelinene kadar bu fikir üzerinde çok fazla durulmadı. Bu duruma Niels Bohr'un söz konusu iddiayı makul bulmamasının sebep olabileceği düşünülmektedir.¹³ 1970'lere gelindiğinde bu teorinin tekrar canlanmasının sebebi ise artık denklemlerde kullanılan boyutların yaşadığımız evrenin boyutlarıyla uyumlu olmamasının alternatifleri düşündürmesi olmuştur. Hatta birbirinden farklı boyutlarda evrenlerin olabileceği paralel evrenlerin varlığına olumlu bakılmaya başlanmıştır.¹⁴

Evrenle ilgili ölçüm sorunu oldukça kritik bir sorundur. Öyle ki evrenin yaşını saptamak; evrenin yüzeyinde bir bükülme olup olmadığını saptamak, kozmik mikrodalga ışınlarda tekrarlanan örüntülerin olup olmadığını saptamak gibi birçok parametreye bağlıdır. Güncel verilere göre evrenin yaşı 13.7 milyar ışık yılıdır. Bu

---

¹² Stuart Clark, *Evren*, (Çev:Ebru Kılıç) İstanbul: Versus, 2012, s. 200.

¹³ Clark, a.g.e., s. 201.

¹⁴ Aynı yer.

veriler günümüz bilim insanları tarafından artık bir “gerçek” olarak ifade edilir.¹⁵ Fakat hem tekrarlanan kozmik mikrodalga ışınlamaya rastlanmaması hem de bükülmenin olmaması evrenin saptanan genişliğin sınırlarından sürekli olarak genişlediği bilgisine götürmüştür. Bu noktada *şişme* (inflation) teorisinin önemi büyüktür. Bu teoriye göre evren Bigbang’dan sonra hızlı bir şişme gerçekleştirdiyse bilinenden daha geniş bir evrenin hatta sonsuz bir evrenin varlığı söz konusu olacaktır. Bu durumda ise farklı sorular ortaya çıkacaktır. Şişme teorisinin gerçek olmaması durumunda dahi, evrenin sonsuzluğu hala bir olasılık olarak varlığını sürdürebilecektir.¹⁶

Çoklu evrenin varlığı ateistik çevrelerce çoğunlukla "tasarıma" bir alternatif olarak varsayılır. Çoklu evren teorisi evrenin ince ayarının ve söz konusu parametrelerin Tanrı tarafından, evrenin mevcut yaşamını ortaya çıkaracağı açık niyetiyle kasten seçildiğinin kanıtı olan argümandır. Tasarımdan kaçınmak için başka bir strateji ise, daha iyi bir fizik teorisinin er ya da geç “kozmetik tesadüfleri” açıklamak için bulacağı başka bir teori olacaktır. Enflasyonun böyle bir teori için en güçlü rakip olduğunu ortadadır. Enflasyon görünüşte bir dizi sorunu çözüyor gibi görünmekle birlikte, ince ayar argümanını dışlamadığı sadece ince ayarlı parametrelere duyduğumuz korkuyu, şimdilik bazılarını üretebilen bu teoriye aktardığını göstermiştir.¹⁷

2003 yılında gelindiğinde Max Tegmark’ın çoklu evrenler modelini kategorik hale getirdiğini görürüz. Kendisi bu evrenleri dört kategoriye ayırmıştır. Evrenin sonsuz olması durumunda Tegmark’ın fizik yasalarınca mümkün olan her türlü olasılığın gerçekleşebileceği bir evrenin var olduğunu düşündüğü, bizimle aynı fizik yasalarına

---

¹⁵ Lawrence M. Krauss, *Hiç Yoktan Evren*, (Çev:Ebru Kılıç),İstanbul: Alfa, 2015, s.109.

¹⁶ Clark, a.g.e., s. 202.

¹⁷ Rodney, D. Holder, *God, the Multiverse, and Everything*, New York:

Routledge,2004, s.122.

sahip evrenlerin olduğu bu düzeye Tegmark 1.düzey paralel evrenler der. Bu evrenleri bizim evrenimizden ayıran sadece başlangıç koşullarının farklı olmasıdır, bunun dışında söz konusu evrenler fizik yasaları bakımından bizim evrenimizle aynıdır.¹⁸ Kaotik şişme olarak adlandırılan, şişme teorisinin başka bir yorumuna göre, bizim mevcut evrenimizden yeni evrenler çıkmış olması mümkün olabilir. Bu durum birbirini tetikleyen bir şişme mekanizmasının başlattığı ve dolayısıyla sonsuza kadar sürecek olan bir evren oluşum sürecini öngörmektedir. İşte Tegmark'ın 2. düzey paralel evrenleri bunlardır. Bu evrenleri 1. düzeydekilerden ayıran ise hem aralarında çok büyük uzaklıkların hem de boyut farklılıklarının olmasıdır. Dolayısıyla bu evrenlerde fizik yasalarının farklı olması bu durumda kaçınılmaz olacaktır. Tegmark'ın 3. düzey paralel evrenleri ise Everett'in her olasılığın gerçekleştiğini düşündüğü dünyalardır. Fakat bir farkı vardır ki o da bu evrenlerin ortaya çıkış şekilleri ile ilgilidir. Bu evrenleri 1. düzey evrenlerden ayıran temel farklılık bizimle aralarında çok büyük mesafeler olması değil, bizim evrenimizde bir durumun bir olasılığı gerçekleştiğinde gerçekleşmeyen diğer olasılık için başka bir boyutta yeni bir evrenin ortaya çıkması şeklinde bir mekanizmaya dayanmasıdır.¹⁹ Fizik kurallarının “neden” olmaları gerektiği gibi olduğuna dair sorunun cevabına dayanan 4. düzey paralel evrenlere geldiğimizde ise, bu evrenler M-Theory kapsamında geliştirilen 11 boyutlu sicim kuramlarına dayanan farklı fizik kanunları ve farklı doğa sabitelerine dayanan evrenlerdir.²⁰ Temelde bu türden evrenlerin varlığı, şişme teorisinin kanıtlanmasına bağlıdır. Zira bu teorisinin

---

¹⁸ Clark, a.g.e., s. 203.

¹⁹ A.g.e., s. 206.

²⁰ A.g.e., s. 208.

herhangi bir versiyonu kanıtlanırsa o zaman Max Tegmark'ın kategorize ettiği bu evren düzeylerinden biri ya da birkaçının saptanabileceği düşünülmektedir.²¹

Çoklu evrenler teorisinin henüz tam olarak belirlenmiş ve üzerinde ittifak sağlanmış bir türü söz konusu değildir. Fizikçiler bu konuda farklı teoriler ortaya koymakta ve bu teorileri makul bulacak destekleyici argümanlar üretmeye çalışmaktadır. Bu nedenle oldukça farklı ve çok sayıda çoklu evren teorisinden bahsetmek mümkündür bunlardan birkaç örnek vermek konuya ışık tutmak açısından yeterli olacaktır.

Ufuk ötesi çoklu evren
Yeni çoklu evren
Salınımlı bigbang çoklu evreni
Ekpirotik çoklu evren
Döngüsel parça çoklu evreni
Baloncuk çoklu evreni
Çoklu dünyalar çoklu evreni
İnanç çoklu evreni
Matematiksel çoklu evren
Bilgi sayımsal çoklu evren
İstekli düşünüş çoklu evreni ²²

Bilinen evrenin nasıl meydana geldiğine dair bir açıklama sunan ve son yıllara kadar popülerliğini koruyan Bigbang teorisinin cevapladığı bazı sorular olduğu gibi açıkta bıraktığı bazı alanlar da vardır. Bu açıkların kapatılması için ortaya konulan ve evrenin başlangıcı ve evrilişi hakkında daha geniş çaplı bir çözüm sunan teorilerden biri

---

²¹A.g.e., s. 209.

²² Steven Manly, *Çoklu Evren Görüntüleri*,(Çev:Tuğçe Sabaz) İstanbul: Sistem Yayınları, 2011, s. 220.

olan şişme teorisi evren sürekli genişlediğini ortaya koymuştur. Uzayın düz bir hal almasını sağlayan bu olay sayesinde kuantum dalgalanmalar meydana gelerek galaksileri oluşturur.²³ Bu şişme evrenin geneli için söz konusu olmakla beraber, homojen bir yapıda değildir. Yani şişme teorisine göre, evrenin bir tarafındaki yaşama imkan sunan bölge sona ererken, başka bir tarafında galaksi oluşumu gerçekleşebilmektedir.²⁴ Bu genişlemenin ve oluşan kabarcıkların birbirini tetiklemesi ve homojenize olmaması, hem sayılarının tespitini zorlaştırmakta hem de evrenin tamamına ilişkin bir başlangıcı, yahut evrenin sonuna dair bir bilgiyi değersiz kılabilir görülmektedir. ²⁵ Buradaki temel dayanak noktası şişme teorisinin sonsuz evren modelini destekleyeceğine dair bilim çevrelerinin kanaattir.

Çoklu evrenlerle ilgili olarak birçok fizikçi farklı yorumlar ortaya koymuştur. Çoklu evrenler için ortak bir tanım ve ifade üzerinde birleşmek gibi bir amaçları olup olmadığı bir yana, son dönemde çok dünyalar ya da çoklu evrenler kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı dahası genel olarak çoklu evrenler ifadesinin tercih edilmeye başlandığı görülmektedir. Carroll'a göre, Fizikçiler "paralel dünyalar" ya da bu teorisinin değişik versiyonları arasındaki bir ayrıma giderek görüş belirtirler. Zira, enflasyonist kozmolojinin "çoklu evren"i, kuantum mekaniğinin "çok/çoklu dünyalar"ı veya "dalga fonksiyonunun dalları" ve sicim teorisinin "paralel dalları" şeklinde farklı teoriler vardır. Bununla birlikte, giderek artan bir eğilimle, ilk iki kavramın aslında aynı temel fikri temsil edip edemediği merak unsuru olmuştur. Kozmologlar "çoklu evren" hakkında konuştuklarında, bu biraz şiirsel bir terimdir. Aslında sadece uzay-zamanın farklı bölgelerini kastederler. Söz konusu evrenleri gözlemleyemeyiz fakat yine de

---

²³Tegmark, a.g.e., s. 5.

²⁴A.g.e., s. 5.

²⁵A.g.e., s. 6.

makul bir şekilde “evren” olarak adlandırabilecek şeyin bir parçası olmaya devam edebilirler. Bununla birlikte, enflasyonist kozmolojide, bu farklı bölgeler nispeten kendi kendine yeten Alan Guth'un deyiimiyle “cep evrenler” şeklinde de olabilir. Bu varsayım sicim teorisi ile birleştirildiğinde, farklı cep evrenlerde ortaya çıkan ve yerel fizik yasaları birbirinden çok farklı olan evrenlerin varlığını mümkün kılar; farklı parçacıklara, farklı kuvvetlere, hatta farklı sayıda boyuta sahip olabilirler. Sonuç olarak, hepsi aynı uzay zamanının bir parçası olsalar bile, onları ayrı evrenler olarak düşünmek için oldukça makul nedenlerimiz olacaktır. Kuantum mekaniğindeki durum ise yüzeysel olarak dahi incelense kozmolojik yorumdan tamamen farklıdır. Konuyu anlamak adına biraz temele inerek, Schrödinger'in Kedisi deneyini ele alalım; Kuantum Mekaniği, bir gözlem yaptığımızda gözlemlediğimiz tüm farklı olasılıklara sayı (genlik) atayan dalga fonksiyonları bakımından gerçekliği tanımlar. Bu deneyde bildiğimiz üzere kedi ne canlı ne de ölüdür; canlı ve ölü olarak bir süperpozisyondadır (En azından gözlemci tarafından gözlemleninceye kadar). Kuantum mekaniğinin basit Kopenhag yorumundan bilindiği üzere, gözlem anında dalga fonksiyonu gerçek bir olasılık üzerine “çöker”. Ya canlı bir kedi ya da ölü bir kedi görürüz; böylelikle diğer olasılık basitçe ortadan kalkmış olur. Gelelim bu durumun konumuzla dirsek teması kurduğu yere. İşte söz konusu bu çökme sonucunda, Çok Dünyalar'da(Many Worlds) ya da Everett yorumu bakımından, her iki olasılık da var olmaya devam eder, ancak "biz" (makroskopik gözlemciler) biri canlı bir kediyi gözlemleyen ve diğeri ise ölü bir kedi gözlemleyen olarak ikiye ayrılırız. Artık ikimiz de bir daha asla temasa geçmeyecek ama eşit derecede gerçek durumları oluştururuz. Bu kavramlar son zamanlarda "sonsuz büyük bir evrende kuantum mekaniğinin nasıl işler" başlığı altında tartışılmıştır.²⁶

---

²⁶ Sean Carroll, <https://www.discovermagazine.com/the-sciences/are-many-worlds-and-the-multiverse-the-same-idea> (E.T.:11.10.2021)

Carroll, Don Page, Anthony Aguirre, David Layzer ve Max Tegmark'ın makalelerinde özellikle son iki tanesinde açıkça "multiverse = many worlds" temasına doğru bir gidiş olduğunu iddia eder.²⁷ Bu tanımlama tercihi daha ziyade kuantum mekaniği çerçevesinde yapılan izahların enflasyonist kozmolojinin tanımına entegre edilerek tek bir kavram çerçevesinde konunun tartışılmasıdır. Fakat bu kavramlar evrenlerin oluşum şekilleri ve mahiyetleri itibariyle ayrı olduğunu değiştirmeyecektir.

Çoklu evrenler teorisi, evrenin başlangıcını açıklamak üzere ortaya konulmuş olup, evrenin yokluktan meydana gelen bir başlangıçtan ziyade evrendeki ezeli madde ve enerji dönüşümünün meydana getirdiği bir sürecin varlığını izah eder. Özellikle çoklu evrenler teorisin kuantum yorumunda, yani çoklu dünyalar teorisinde söz konusu bu madde ve enerji dönüşümleri kuantum dalgalanmalarla birleştiğinde evrenin farklı noktalarında farklı evrenlerin oluşmasına sebep olabilmektedir. Yanı sıra enflasyonist kozmolojinin tercih edilen yorumlarından birinde bir önceki evrenin mevcut madde yoğunluğunun, uygun koşullara geldiği noktada yeni bir evreni oluşturduğu şeklinde bir açıklama getirmektedir. Bu teoriler genel olarak sonsuz bir evren çeşitliliği olabileceğini ve evrendeki her türlü olayın sonsuz kez meydana gelebileceğini ifade eder.

1.2. Ateizm ve Çoklu Evrenler Teorisi

Ateizm bir fikir olarak çok eski tarihlere dayanan bir olgudur. Temelinde yaşamı ve evrene dair açıklamaları doğal süreçler üzerinden yapmak ve bu açıklamalara verilen doğayı aşan yorumları reddetmektir. Ateizm, insanlık tarihinin düşünce alanında geçirdiği aşamalardan etkilenmiş ve dönem dönem fizik gibi diğer disiplinlerin elde ettiği veriler üzerinden kendi yorumlarını güncelleştirmiştir. Özellikle batıda aydınlanma düşüncesiyle birlikte meydana gelen paradigma değişimi ateizmin kendine

---

²⁷ Aynı yer.

varlık alanı bulabileceği bir ortam sunmuştur. Bunun sebebi, ateizmin kendisini destekleyecek argümanlara aydınlanma sonrasında bilimin ön plana çıkması ve gelişerek ortaya bir çok teori koyması sayesinde erişmiş olmasıdır. Ateizmin bilimsel gelişmeler vasıtasıyla elde ettiği en önemli veri, evrenin bir başlangıcının olmadan bugüne nasıl gelebileceğine dair bir açıklamanın bazı teoriler vasıtasıyla ortaya konulmasıdır.

Ateizm kendisine hem pozitivist hem de materyalist iddiaları ve görüşleri temel alarak evrenin meydana gelişini ve bugünkü varlığını izah etmeye çalışır. Burada temel düşünce bu iki düşüncenin de ateizm gibi evrendeki süreçleri madde üzerinden yahut sadece deney ve gözleme tabi tutarak açıklıyor olmalarıdır. Hem ateizm hem de bu alanların ortak paydası evrenin varlığına ilişkin sorularını kendi maddi varlığı üzerinden, yani maddenin kendisinden yola çıkarak bir çözüm getiriyor olmalarıdır.

Aydınlanma dönemine damgasını vuran ve ateizme zemin oluşturan düşüncelerin sahibi olan isimlerden Baron D’Holbach “Doğanın Sistemi” adlı eserinde materyalizmi savunduğu ve hayata ilişkin yetersiz cevapların doğaya yönelik bilgi eksikliğinden, yozlaşmanın ise dinden kaynaklı olduğunu iddia ettiği görülmektedir. Her türden teizm versiyonu için de benzer düşünceleri olan ve toplumun mevcut inançlarını mistisizm eğilimine bağlayan Holbach’a göre insan bu inançları kendi oluşturmuş ve şekillendirmiştir. Bu sebeple bir dayanağı ve hakikatli bir temeli olmayan teizm olgusunun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Dönemin diğer benzer fikirler ortaya koyan düşünürleri olarak Anthony Collins, Thomas Paine, Denis Diderot, le Mettrie, ve P. B. Shelley’i örnek verilebilir.²⁸ Bu düşünürler, yaşadıkları dönemin fikir akımlarından etkilenmiş ve teizmin materyalizm yahut pozitivism gibi akımlar karşısında zayıf kaldığına kanaat getirerek teizmin reddedilmesini gerekli görmüşlerdir.

---

²⁸ David Berman, *A History of Atheism in Britain*, Routledge, 2013, s. 70.

Bu kanaatler zamanla ateizmin güçlenmesini ve bilimsel gelişmelerle elde edilen verilerden kaynaklanan; evrenin kendi varlığıyla açıklanabilme olasılığı üzerinden savunulmasına fikri açıdan öncülük etmişlerdir.

Modern dönemde çağdaş ateizmin vurgusu büyük ölçüde, Tanrı'nın varlığına ilişkin kanıtların eleştirisinden, geleneksel olarak Tanrı'ya atfedilen özelliklerin reddine kaymıştır. Daha temelde denilebilir ki, günümüz ateizmi, yansıtıcı felsefi ifadesiyle, esas olarak sonlu ve sonsuz varlığın bir arada var olmasının imkansızlığını ileri sürmekten ibarettir. Tanrı'nın sonsuz varlık olarak olumlanması zorunlu olarak sonlu varlığın değersizleştirilmesini ve özellikle insanın insanlıktan çıkarılmasını ima ettiği ileri sürülür. Öyle ki, çağdaş insanın gerçek bir insan olabilmesi için, gönülsüzce dahi olsa, Tanrı inancından vazgeçmesine bağlayan bir akım oluşmuştur.²⁹

Ateistler genel olarak bilimin verilerini kendi ajandaları üzerinden okumaktadırlar. Bu aslında gayet tabii bir çaba olarak değerlendirilebilir. Fakat buradaki esas mesela, din ile bilim arasında bir uyumsuzluğa dair kanaatlerin, bilimsel verilerin nihai yorumu olarak ateizm tarafından meşruiyet aracı olacak şekilde kullanılmasıdır. Zira bilimsel veriler teoloji açısından değerlendirildiği noktada mevcut açıklamaların iyileştirilmesine ve daha kapsamlı hale getirilmesine sebep olmaktadır. Fakat bilimsel verilerin belirli sınırlılıkları olduğu ve elde ettiği verinin bir sınırı olması, bu disiplinin verilerinin bazı sorulara cevap olarak kullanılamamasına neden olmaktadır. Örneğin bugün, evrenin başlangıcıyla ilgili fizik bilimi bir başlangıç izahı yapsa dahi, erişilen o başlangıç noktası esasında zamanın ve dolayısıyla ölçümün başlangıcı olduğu için o noktanın ötesine geçerek bir açıklama yapılamamaktadır. Bu durumda ise, başlangıç koşulları yahut maddenin ezeliyeti konuları çözüme kavuşturulmuş olmamaktadır. Bu

---

²⁹ Patrick Masterson, *Atheism and Alienation, Indiana: University of Notre Dame Press, 1979, s. 1.*

noktada ateizm, bilimin bu sınırlılığını göz ardı ederek veriyi kendi ajandasına göre kullanmaktadır. Oysa ki teizm bu başlangıç noktası ve başlangıç koşullarının yaşama elverişli oluşuna metafizik alandan yararlanarak bir çözüm getirebilmektedir.

Aydınlanma ile birlikte başlayan ve giderek yaygınlaşan toplumdaki inanç öğretilerinin geri plana atılması ya da terk edilmesi günümüze yaklaştıkça etkisini ve kapsamını genişletmiştir. İnsanlar inançlarından dolayı kendilerini gizlememiş, inanmayan insanlar kendilerini aşıkaredebilmiştir. Burada konum itibariyle önem arz eden esas hususun, kilisenin aydınlanma öncesi dönemde Tanrı adına yaptığını iddia ettiği baskıcı eylemlerin, bu dönem sonrasında dini inanca yönelik bir düşmanlık meydana getirdiğini söylemek mümkündür.³⁰ Zira bugün hem bilimde hem de dini inanç noktasında ortaya atılan teorilerin çoğunda gözlemlene imkanı bulduğumuz bir tavır vardır ki o da inanca yönelik olarak köklerini bu dönemde bulduğumuz mesafe ve olumsuz kanaatlerdir. Bu zamanlarda yerilmeye başlayan, kendisine gelişme ve yaygınlaşma imkanı bulamayan inanç olgusu, aradan geçen yıllara hatta asırlara rağmen giderek toplumdan soyutlanmış ve özellikle Batı’da hayatı anlamlandırma hususunda bir cevap olarak kabul görmemeye başlamıştır. Konum olan çoklu evrenler teorisinde olduğu gibi farklı bilimse süreçlerden yola çıkılarak hayatın anlamına ilişkin olmasa da, yaşamın nasıl başladığına dair teoriler ortaya konulmaktadır. Çoklu evrenler teorisi ateizm söz konusu olduğunda, evrenin nasıl meydana geldiğine dair soruları cevaplamaya hizmet edebilecek bir teori olarak görülmektedir. Çünkü bilim insanları tarafından, metafizik herhangi olguya ihtiyaç duymaksızın evrenin kendi kendine oluşması ve yaşamını sürdürmesinin bir yolu olarak sunulmaktadır.

Ateizm en kısa ifadesiyle Tanrı inancının rasyonel olmadığına dair bir görüşe dayanmaktadır. Bu iddianın ortaya konulması beraberinde bazı soruları doğurur.

---

³⁰ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001, s. 27.

Bunların bir kısmı evrene ve yaşama dairdir. Özellikle evrenin ya da daha geniş anlamda varlığın nedeni ve mahiyeti hakkında cevaplanması gereken bir çok soru ortaya çıkmaktadır. Bu noktada bilim elde ettiği veriler sayesinde ateizme ihtiyaç duyduğu veriyi sunan en temel alan olmaktadır.

Batıda modern dünyanın şekillenmesinde din ile bilim arasında yaşanan gerilimin katkısı göz ardı edilemez durumdadır. Bunun bir sonucu olarak dinin, bilimin karşısında yahut bilime bir engel olarak sunulması, insanlığın büyük sorunlarına cevap verilirken, bu iki disiplinden birini makul kılarken diğerini dışlamayı gerektirir gibi görünmektedir. Geline nokta gözlemleyebileceğimiz en belirgin durum, bilimin elde ettiği verilerin insanlığın varoluşsal sorularına cevap sunma noktasında aldığı yolun, ateizm gibi alanlar tarafından yorumlanması sonucunda, bilim bunu amaçlamasa dahi, sonuç itibarıyla dinden bağımsız cevaplar anabilir olmasının gerekçesini sunuyor olmasıdır. Bugün ateizm bize, evrenin varlığının kendini nedenleyebilen bir süreç vasıtasıyla gerçekleştiğini söyler ve bunu bazı bilimsel bulgulara dayandırır. Ateizmin çağlar öncesinden beri bir Tanrı'yı reddetme biçimi olarak var olagelmıştır. Yanı sıra günümüzde yaygın ve destekli bir görüş olabilmesinin nedeni, ateizmin ihtiyaç duyduğu dayanakların bilimsel gelişmelerin sunduğu veriler olduğu iddiasıdır. Öyle ki bu bilimsel gelişmelerden biri olarak evrenin başlangıcına ilişkin süreci, en temelde maddi alemin içinde kalarak açıklayan teoriler, ateizm tarafından daha makul olarak değerlendirilmektedir.

Evrenin başlangıcına dair, evrenin kendi varlığından yola çıkan bir açıklama getirmek ateizm açısından oldukça kritik bir önem arz etmektedir. Zira burada elde edilecek bilimsel bir kanıt ve vesilesiyle yapılacak bir izah sayesinde ateizmin , evrenin kendi kendine var olduğuna dair iddiası çok büyük destek alacak ve belki de evrenin izahına dair nihai gerçeklik olduğunu iddia edebilir hale gelecektir. Bu sebeple bu

bağlamdaki her türden bilimsel gelişme, ateistik düşünürler tarafından özellikle mercek altına yatırılmakta ve kendi perspektifleri açısından değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerden biri olan evrenin başlangıcına dair günümüzdeki en popüler izahlardan biri olan çoklu evrenler teorisi kapsamında yapılmıştır. Esasında çok uzun bir geçmişi olmayan ve çok yeni bir teori olan çoklu evrenler teorisi sayesinde ateizm kendine aradığı başlangıç izahını bulabilir gibi görünmektedir.

2000’li yıllarda çoklu evrenler teorisine olan ilginin artması ve bu alanda birçok fizikçinin çalışması bize evrenin başlangıcına dair alternatif bir yol sunuyor görünmektedir. Bu teoriye göre evren, bir başlangıç yahut bir sona ihtiyaç duymaksızın, bazı fiziksel yasalar ve doğa sabitelerinin varlığı ve maddenin ezeliiliğin kabul edilmesi durumunda, daha sonra bunları da açıklayacak teorilerin geliştirilebileceğine dair bazı ihtimallere dayanan süreçler sonunda ortaya çıkar ve bu teori ile birbirini tetikleyen birçok evrenin oluşumuna sebep olan ve sonsuza kadar devam eden bir mekanizma öngörülmektedir. Bu teori fizikçilerin bazı kabulleri gerektiren izahları açısından değerlendirildiğinde evrenin başlangıcına ve de mevcudiyetine dair makul bir seçenek olarak önümüzde duruyor görünmektedir. Burada önemli olan nokta, çoklu evrenin ateizmin aradığı nedensiz ve başlangıçsız bir evren teorisi ihtiyacına cevap veriyor olmasıdır. Zira çoklu evrenler teorisinin böyle bir izahının, teizmin ateizm karşısında ortaya koyduğu savunmalardan biri olan, evrendeki düzene ve sisteme dayanan bazı delilleri ve özellikle İnce Ayar (Fine-tuning) argümanını ortadan kaldırma potansiyeli bakımından önemi büyüktür. Esasında meydana gelen olayların ve süreçlerin rastlantısallığı ya da kendi içinde bir sisteminin oluşması şeklinde kendi kendini nedenleyebilen bir evren fikri ateizmin kendini temellendirebilmesi açısından oldukça gereklidir.

Carroll, “Büyük Resim” adlı eserinde sıklıkla getirdiği kozmolojik izahın kendi kendine yetebilen bir evrene işaret ettiğini ima etmektedir. Hatta bu hususta, “eğer bir çoklu evrendeysen ve o bu şekilde ortaya çıktıysa, ince ayar ve yaşamın varlığıyla ilgili tüm endişeler uçup gidecektir. Kendimizi yaşam için elverişli bir dünyada bulmamız, dünyada yaşıyor olmamız olgusundan ne daha tuhaf ne de daha aydınlatıcıdır” diyerek evrendeki ince ayarı kendince ortadan kaldırmış ve bu ihtimalin çoklu evrenler açısından değerlendirilmesinin önüne geçmeye çalışmıştır.³¹

Stenger, çoklu evren teorisinin, dini hiçbir şekilde dikkate almaksızın bilim tarafından teşvik edildiğini düşünmektedir. Bu çıkarım modern astronominin ve hassas gözlemlerin bir sonucudur. Devamında Stenger’ın zikrettiği üzere, sadece tek bir evrenin var olduğunu kabul etmek, eldeki verilerin gerektirmediği ilave bir hipotezi zorunlu kılar. Böyle bir evrenin varlığını kabul etmek ise, Ockham’ın usturasını göz ardı etmeyi gerektirecektir. Ayrıca, teizmin kendisine alan açtığı şişme teorisi temelde sadece şişmenin bir başlangıcı olduğunu ortaya koya ve evrenin başlangıcına dair hiçbir şey söylemez. Bunun yanında evrenimizin rastgele süreçler sonucunda meydana geldiği varsayıldığında, ortaya çıkan olasılık kümesini izah etmek amacıyla şöyle bir örnek verilebilir; bu olasılık, bir milyar zarın havaya atılıp hepsinin altı gelmesidir. Stenger bu olasılığın ancak, çoklu evrenin sınırlı olması nedeniyle her kombinasyonun sınırsız kez ortaya çıkacağını iddia etmekle ortadan kaldırılabilirliğini düşünür.³²

Stenger, şişmenin bu evrende yalnız olmadığını ve çoklu evren olarak ifade edilen şeyin, içerisinde bizim evrenimizin de bulunduğu sonsuz sayıda başka evrenlerden biri olduğunu gösterdiğini ifade eder. Ayrıca çoklu evrenler teorisi

---

³¹ Sean Carroll, *Büyük Resim*, (Çev:Nimet Adıgüzel), İstanbul : Alfa, 2018, s.340.

³² Victor J. Stenger, *Tanrı ve Çoklu Evrenler*, (Çev. Banu Özgür Mısırlı), İstanbul: Ginko Bilim, 2018, s.322.

sayesinde, doğa üstü açıklamalar yerine evrenin doğal süreçlerle açıklanabilmesi mümkün olacaktır.³³

Esasen ateizmin din karşısında son zamanlarda görece elde ettiği üstünlüğün bir sebebi de mevcut bilimsel verileri kendi ilkelerine ve felsefi arka planına göre işleyebiliyor görünmesidir. İşte bu noktada çoklu evrenler teorisi, ateizme geniş bir kapı aralamaktadır. Zira ateizmin en temelde evreni izah etme kaygısının olması oldukça doğaldır. Bunun nedeni ise kendisine karşı varlık geliştirdiği Teizm'in en temel iddiası, içinde yaşadığımız evrenin bir yaratıcısı olduğudur. Ateizm bu iddiayı ortadan kaldırmadan kendisine meşru bir zemin bulamayacaktır. Bu noktada özellikle evrenin kendi kendine var olabilen, doğal süreçlerle açıklanabilen bir izahını bulmak ya da böyle bir izaha erişen bilim alanlarından yararlanmak ateizmin en olağan reflekslerinden biri olacaktır. Çoklu evrenler teorisi ateistlere evrenin başlangıcına yahut daha temelde varlığına ilişkin sistemin, maddi alem içinde kalarak evrenin açıklaması şeklinde bir cevap verme olasılığı sunmaktadır. Zira eğer bilimin verileri doğrulanabilirse, ateizm elindeki bu güçlü veri sayesinde, teizm karşısında destekli bir konuma yükselebilecektir. Ateizm açısından bakıldığında çoklu evrenler teorisinin özellikle sonsuz olasılıkları meydana getirebiliyor olması, başka birçok “anlam” ve “neden” arayışını ortadan kaldıracaktır. Bu görüşler çerçevesinde evrenin kendi kendine meydana gelen bir sürecin sonucunda varlığa geldiği izahına dayanan çoklu evrenler teorisi, ateizmin aradığı evrenin varlığına dair cevabın büyük ölçüde elde edilmesine neden olmaktadır.

---

³³ Stenger, a.g.e. s.10.

1.3. Teizm ve Çoklu Evrenler Teorisi

Teizm kavram olarak mahiyeti yıllar içinde gelişmekle birlikte düşünce dünyası açısından yandaşlarını ve karşıtlarını belirleyen bir kavram olarak varlığını sürdürmüştür. Bugün hem teizmi destekleyen görüşleri hem de karşısında duran ateizm gibi görüşlerin gelişmesine neden olmuştur. Bu kavramın felsefi çevrelerce eleştirilmesi, tartışmayı dini bir zeminden felsefi bir zemine çekmiştir. Bu anlamda çalışmama da kaynaklık eden bu iki kavram, yani hem teizm hem de ateizm evrenin varlığına ilişkin ortaya koyduğu görüşler vasıtasıyla, insanoğlunun anlam arayışına yahut varlığı anlamlandırma çabasına katkı sunmuştur.

Teistler genel olarak evrenin matematiksel olarak mükemmel bir tasarıma sahip olduğuna ve bu sistemi çekip çeviren bir varlığın mevcudiyetine inanırlar.³⁴ Tanrı inancıyla ilgili şemsiye bir kavram olarak ifade edilen teizmin farklı yorumları bulunmakla birlikte, evreni yaratan, sürdüren ve bunu fiziki yasalar vasıtasıyla yapan klasik anlamda teizmin Tanrı anlayışı çerçevesinde ele alacağım konuyu izah etmeye çalışacağım.

Teizmin Tanrı tasavvurunu ortaya koyarken, birbirinden farklı açıklamalara başvuran düşünürler olmuştur. Bunları beş kategori altında toplayan Kant'ın yaptığı sınıflandırmaya göre ilgili başlıklar şunlardır:

Kendisinden daha mükemmeli düşünülemeyen varlık tanımından yola çıkan “Ontolojik Kanıt”, evrenin varlığından yola çıkan “Kozmolojik Kanıt”, evrendeki düzenden yola çıkan “Teleolojik Kanıt”, kişisel tecrübelerden yola çıkan “Dini Tecrübe

---

³⁴Stenger, a.g.e., s.247.

Kanıtı” ve ahlak mefhumunun imkanı üzerinden Tanrı’nın varlığına ulaşmayı hedefleyen “Ahlak Kanıtı”³⁵.

Çoklu evrenler teorisinin kozmoloji alanıyla yakından alakalı olması sebebiyle, tezimin konusunun nereye oturduğunu izah etmek amacıyla kısaca kozmolojik kanıtın mahiyetine yer vermek uygun olacaktır. Kozmolojik kanıt, alemin varlığından ya da ontolojik karakterinden hareket eden³⁶, başlangıcını Aristoteles ve Platon’a dayandırabileceğimiz asıl hüviyetine İbn Sina ve Gazali ile kavuşan; fiziği, matematiği ve zaman felsefesi gibi bilimsel bilgi ağırlıklı alanları Tanrı temellendirmesi için kullanan bir kanıt biçimidir. Daha çok Orta Çağ ve öncesinde yaşamış, İslam felsefe geleneğinde savunulmuş, sonrasında ortak bir çabanın ürünü olarak yaygınlaşmıştır. Adlandırma bakımından farklılık arz etse de temele aldığı düşünce bakımından Batı’da kendine yer bulması zor olmamıştır. Birçok versiyonu olmakla birlikte, kozmolojik kanıtın oldukça güncel bir izahı olarak ele alabileceğimiz “Kelam Kozmolojik Argüman” William Lane Craig tarafından ortaya konulmuştur. Bu tanım çerçevesinde yapılan argümantasyon şu şekilde maddeleştirilmiştir:

- Başlangıcı olan her şeyin bir nedeni vardır.
- Alemin bir başlangıcı vardır.
- Alemin varlığının da bir nedeni vardır.³⁷

Argümanın birinci öncülü, nedensellik ilkesine dayanır ve daimi tecrübenin bizi götürdüğü tümevarımsal bir ifadedir. İkinci ilke “ex nihilo nihil est”e atıfla varlığın

---

³⁵ Mehmet Sait Reçber, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi* (Ed. Recep Kılıç.), Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013, s. 100.

³⁶ Reçber, a.g.e., s.104.

³⁷ William Lane Craig , “The Existence of God and the Beginning of the Universe”

Truth: A Journal of Modern Thought 3 (1991), s. 5.

meydana gelişinin hiçlikten var olma şeklinde gerçekleşemeyeceğini ancak bir varlık söz konusuysa bundan başka bir varlığın çıkabileceğini ifade eder. Son öncüle gelecek olursak, içinde bulunduğumuz bir evreni tecrübe ettiğimize göre, ilk iki öncülün gereği olarak bu evrenin de yaratılmış olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.³⁸

Kozmolojik kanıt ile Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için bir şeyin var olduğunu varsaymak yeterlidir. ³⁹ Zira yukarıda da belirttiğim üzere akıl yürütme tam da bu noktadan başlayarak Tanrı'nın varlığına ulaşmayı amaçlamaktadır. Böyle bir durumda, yani varlığın sonradan meydana gelmiş olduğu bilgisi ve söz konusu varlığı meydana getiren bir sebep arayışı bizi Tanrı'ya götürecektir. Zira bilinen tüm varlıkların bir nedeni olduğu gibi bu engin evrenin de bir nedeni olduğunu düşünmek teizm açısından oldukça makul bir çıkarım olarak görünmektedir. İşte bu noktada, yani varlığın meydana geldiği aşamada, bu sürecin nasıl meydana geldiğine dair soruya verilebilecek cevaplardan biri de çoklu evrenler teorisi olabilir. Teizme göre, varlık sonradan ve Tanrı'nın iradesi ile ortaya çıkmıştır fakat bu olayın dayandığı süreç hakkında bildiğimiz kesin bir açıklama söz konusu değildir. Bu durumda bilimin sunduğu veriler üzerinden bir çıkarım yapılabilecektir. Bu çıkarımların sonucunun bir yere varıp varmayacağı, bilimin doğası gereği muğlaktır. Zira bilim hiçbir zaman mutlak bilgi sunduğunu iddia etmez. Her zaman eldeki bilginin en doğrusu ve açıklanabilir olanı baz alınır. Dolayısıyla malzemenin muğlak olduğu bir yerde, sonucun mutlak olması da söz

---

³⁸ Sümeyye Karagöz “Kozmolojik Delil ve William Lane Craig’ın Kelam Kozmolojik Argümanı”, *Journal of Analytic Divinity International Refereed Journal* , Cilt: 3, Sayı: 1, 2019, s. 47.

³⁹ Engin Erdem, *Varlıktan Tanrıya: İbn Sina’nın Metafizik Delili*, İstanbul: Endülüs, 2016, s. 286.

konusu olamayacaktır. Bu anlamda yaptığımız bütün çıkarımlar kesinliğe ulaşmadığı noktada bu statüde kalacaktır.

Kozmolojik delilin ortaya koyduğu ve Tanrı'nın evrenin yaratıcısı olarak ifade edildiği noktadan sonra, hem evrenin başlangıç koşullarını ilgilendiren hem de evrenin meydana gelmesinden sonraki süreci kapsayan ve esasen kozmolojik delille yakından ilişkili olan tasarım argümanı ateistlerin çoklu evrenleri savunarak kaçınmaya çalıştığı bir teistik açıklamadır.

Çoklu evrenler teorisi, tasarım argümanını boşa çıkarmak için ateistlere, değişik kanunlara tâbi ve farklı kozmolojik düzenleri gerektiren oldukça elverişli bir zemin sunmaktadır. Zira ateistler, evrenimizin içinde insan hayatının ve zihninin gelişebildiği dünyalardan sadece bir tanesi olduğu şeklinde bir iddia ileri sürmektedirler. Bu izah özellikle, Giordana Bruno, Martin Rees ve Richard Dawkin tarafından benimsenmiştir. Nitekim Dawkin bu konuya şu şekilde işaret etmektedir: “Nihai evrimimize ve dolayısıyla da şu anda bu problem üzerinde düşünmemize elverişli şekilde oluşmuş olan (muhtemelen az sayıdaki) evrenlerden birinde olmak zorundayız.”⁴⁰

Kenny'e göre Antropik ilke, ortada imkânsızlık yoktur; sadece zorunluluk vardır diyerek açıklanacak hiçbir şeyin olmadığını söylemektedir. Ayrıca çoklu evrenler teorisinin açıklanması gereken bir şey olduğunu ve bunun da a priori imkân ile açıklanması gerektiğini söylemektedir. Bu durum ise, sadece milyonlarca evrenin mümkün olmasıyla yanı sıra bilimsel araştırmalarla elde edilemeyen hipotezlerle olabilecektir. İlk açıklama epistemik olanla, metafizik olanı birbirine karıştıran bir safsatadır. İkinci izah ise esasen bilimsel bir spekülasyondur ve sadece akıllı tasarıma karşı bir alternatif veriyor gibi görünmektedir. Kenny'e göre bunu şöyle örneklendirmek

---

⁴⁰ Anthony Kenny, "Agnostisizm ve Ateizm." (Çev. Yaşar Türkben), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* :2012, s. 164..

konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. “ Örneğin, bir astronom bana sonsuz evrenler olduğunu söylese; ve köktenci bir vaiz de bana dışarıdan akıllı bir varlık tarafından düzenlenmiş bir evren bulunduğunu söylese, bu durumda ben birbirine denk iki metafiziksel tez ile karşı karşıya kalırım. Bu durumda bilim seçim noktasında bana rehberlik yapamaz⁴¹ Bu noktada Kant’ın görüşlerine yer veren Kenny Kant’ın, bütün teorik Tanrı delillerini eleştirdiği gibi, nizam delilini de eleştirdiğini düşünür. Zira Kant’ın delile yönelik eleştirisinin, otoritesine değil, kapsamına yönelik olduğunu iddia eder. Kant’a göre, bu argümanın en fazla söyleyebileceği şey; dünyanın, işlediği malzemenin uyum gösterme sorunu yüzünden sürekli engellenen bir mimarının var olduğudur, yoksa her şeyin ideasını taşıyan, özne bir yaratıcı olduğuna değildir. Kenny’e göre, şüphedense birçok mü’min bu şekildeki bir Büyük Mimar’ın kabul edilmesinden memnun olacaktır.⁴²

Evrenin varlığı ile ilgili temel sorulardan biri de Niçin herhangi bir türde bir evren var olduğudur? Kenny, herhangi harici bir kozmik faili postulat olarak koyan argümanın kesinlikle evrenin kökenini de açıklaması gerektiğini düşünür. Tanrı’nın varlığı lehine getirilen birçok argüman sadece sıradan mü’minin şu seslenişini dile getirmektedir: “Tanrı var olmalıdır; yoksa dünya nasıl meydana gelmiştir?” Filozoflar ve bilim insanları evrenin ezeli şekilde var olduğunu memnuniyetle kabul ettiklerinde, sadece onun tabiatını açıklamak dışında, evrenin kökenini açıklamak gibi bir sorunları olmayacaktır. Fakat evrenin geçmişte ölçülebilir bir zaman diliminde var olmaya başladığı varsayıldığında, inatçı birisi omuzlarını silkeleyip açıklama getirmeyi reddedebilir. Kant, “Critique of Pure Reason” da evrenin meydana gelmesi için bir sebebe ihtiyaç olmadığını ilan etmeyi hoş göremeyiz; zira evren gibi bir problemin

---

⁴¹ Aynı yer.

⁴² Aynı yer.

yaygın olarak var olduğu durumda bir ilkenin varlığını terk etmek irrasyoneldir. Eğer akıllı bir yaratıcı tasavvur edilebiliyorsa, bu probleme ilişkin kesinlikle evrenin keyfi olarak meydana gelmesinden daha ikna edici bir cevap olacaktır⁴³ diyerek konunun teistik bir yorumunun oldukça makul olduğuna değinmiştir.⁴⁴

Çoklu evrenler kuramının teizm ile ilişkilendirilebilmesi temelde evrenin başlangıcına dair sahip olduğu açıklamalara dayanır. Teistler genel olarak alemin Tanrı tarafından yoktan yaratıldığını yahut maddenin ezeliliğini kabul eden teistlerin savunduğu üzere, ezeli yaratmaya inanırlar. Böylelikle bu iki izah açısından ayrı ayrı yaratma senaryoları ortaya çıkacaktır. Yoktan yaratmacılar alemin mevcut herhangi bir varlık yokken Tanrı'nın iradesiyle yaratıldığını iddia ederler, böylece alemin kendi de dahil olmak üzere Tanrı dışındaki her şeyin sonradan ve irâdi olarak ortaya çıktığını söylemiş olurlar.⁴⁵ Böyle bir yoktan yaratmayı Gazali, “ Allah vardı, Alem yoktu” şeklinde ifade eder.⁴⁶

Maddenin ezeliliğini kabul eden düşünürler açısından alem, mevcut olan maddenin form kazanması şeklinde bir oluşumla yeniden tasarlanır. Çünkü, alemin varlığı ile Tanrı'nın varlığı birbirinden bağımsız değildir. Yoktan yaratmacılarda olduğu gibi bir evren anlayışına sahip olmayan ezeli yaratmacılara göre Tanrı, alemden öncedir; nedenin sonuçtan önce gelmesi yahut gölgenin ışıktan sonra gelmesi gibi Tanrı alemden

---

⁴³ Kenny, a.g.e., s.165.

⁴⁴ A.g.e., s.165.

⁴⁵ Engin Erdem, *İlâhî Ezelilik ve Yaratma Sorun*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 61.

⁴⁶ Gazali, *Filozofların tutarsızlığı*, (Çev: M. Kaya, H. Sarioğlu), İstanbul: Klasik, 2018, s. 32..

önce, alem Tanrıdan sonradır fakat aralarında bir boşluk yahut aralık bulunmamaktadır.⁴⁷

Ezeli ve yoktan yaratmacı evren anlayışı teizm ve çoklu evrenler açısından şöyle bir anlam ifade eder. Eğer çoklu evrenler maddenin ezeliiliğinin sonucuysa bu durumda ezeli yaratmacıların söylemleriyle savunulabilir durmakta; fakat sonradan başlamış bir süreç ise bu durumda da yoktan yaratmacıların söylemi üzerinden ifade edilebilir. Esasen bu iki yorumu yapabiliyor olmamız, çoklu evrenlerin tam olarak nasıl başladığına dair kesin bir bilgimizin olmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü çoklu evrenler Tanrı tarafından, bir başlangıca sahip olarak başlayan, sonrasında kendi içinde kapalı bir sistem oluşturan ve fiziki süreçler vasıtasıyla sonsuz bir döngü içine girecek şekilde tasarlanmış olabilir. Aynı evren maddenin ezeliliği söz konusu olduğunda hep var olagelmış maddenin sonsuz döngüsünü izah ediyor olabilir. Bu iki olasılık bakımından da çoklu evrenler teizm açısından savunulabilir görünmektedir.

Ateizmin kendini temellendirmek için başvurduğu evren teorilerinden biri olarak sayılabilecek çoklu evrenler teorisinin, teizm açısından durduğu nokta tamamen konforlu bir alan oluşturmamaktadır. Zira hem yukarıda izah ettiğim gibi teizmin çoklu evrenlerle çelişmeyeceğine dair hem de çelişebileceğine dair görüş geliştirilebilmektedir. Evet aslında böyle bir ifade kullanmak kulağa oldukça anlamsız gelmektedir. Fakat çoklu evrenlerin bir teori olması ve kesin olarak mahiyetinin belli olmaması, teorinin özünün farklı düşüncelere kaynaklık edebilmesine sebebiyet vermektedir. Burada esas önemli nokta, hangi açıklamaların diğerine nazaran akla daha yatkın ve basitlik ilkesi gibi ilkeler açısından makul olduğuna dikkat etmek olacaktır. Bu nedenle modellerinin ve gerekliliklerinin net olarak ortaya konulamadığı bir teorinin değişken verilerinden yola çıkarak net bir sonuca varmak oldukça zordur.

---

⁴⁷ Erdem, a.g.e., s. 72.

Gaven Kerr'in, Stephen Hawking'in "Zamanın Kısa Tarihi" isimli kitabından aktardığı üzere, "Evrenin bir başlangıcı olması durumunda, bir yaratıcısı olduğunu varsayabilir. Fakat gerçekte evren kendi kendine yeterliyse, sınırı veya kenarı yoksa, ne başlangıcı ne de sonu olmaz; basitçe sadece olurdu."⁴⁸ Kerr, Hawking'in evrenin başlangıcını, yaratılışıyla yakından ilişkilendirdiğini düşünür, öyle ki evrenin yaratılışı ile zamansal bir başlangıcının olması, Tanrı tarafından sürecin işletilmesine bağlı olarak izah edilmiştir. Fakat Kerr'in aktardığına göre, başlangıcı olmayan bir evren modeli sunulması durumunda, Hawking evrenin yaratıcısının rolünün radikal biçimde azalacağını söyler. Hawking, yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere evrenin başlangıcını, yaratılışıyla açık bir şekilde ilişkilendirmektedir. Bu durum, söz konusu kitap boyunca birçok önemli örnekte bulunan bir temadır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus da, evrenin yaratılışına olan inancın, aslında evrenin başlangıcına olan inanç olmasıdır.⁴⁹

Çoklu evrenler ile teizm arasındaki ilişkinin ortaya konulması noktasında dikkate alınması gereken ilk konu dinlerin kendi doktrinlerinin bu teorinin varsayımsal bulgularıyla çelişen özellikleri olduğu gibi, herhangi bir sıkıntı çıkarmaksızın paralel şekilde götürülebildiği seçenekleri de içerebilmesidir. Örnekle izah edecek olursak, Hz. İsa'nın kendini feda ettiği tek bir dünyanın olduğunu düşünen Hristiyan teologların çoklu evrenlere karşı çıkması yahut böyle bir dini inanca ve gerekliliğe sahip olmayan İslam için çoklu evren teorisi açısından benzer bir problemin olmaması gibi. Teologlar mevcut Hristiyan öğretilerin kabulü ile ilgili farklı görüşler ortaya koyduğundan, çoklu evrene kapı aralayabilmektedirler. Haliyle bu handikaplara rağmen Hristiyan

---

⁴⁸ Gaven Kerr, "A Thomistic Metaphysics of Creation", *Religious Studies* 48 (3), 2014, s.339.

⁴⁹ Aynı yer.

dünyasında da çoklu evrenlere olumlu bakan teologlara rastlamak mümkün olabilmektedir.

Tezimde çoklu evrenlere ilişkin görüşlerini merkeze aldığım ve konuyu doğrudan “Teistik Çoklu Evrenler” olarak nitelendiren, Klaas J. Kraay Teizm’in, Tanrı’nın içinde bulunduğumuz doğal dünya da dahil olmak üzere koşullu gerçekliğin varlığına ilişkin tam bir nedensel açıklama olduğunu iddia eder. Gerçek dünyanın bir çoklu evren olduğu (veya muhtemelen olduğu) iddiası, temelde Tanrı’nın doğal dünyayla ilgili etkinliği hakkında değildir. Kraay’e göre Teizm, içinde yaşadığımız doğal alem de dahil olmak üzere, olumsal gerçekliğin varlığının nihai nedensel açıklamasının Tanrı olduğunu kabul eder. Bu da modern bilim verileriyle Teizm’in bulgularının uyumlu olmasını gerektirir. Kraay, tesitlerin genel olarak Tanrı’nın nedensel rolünü, ilk yaratılış olarak gördüğünü iddia eder. Söz konusu ilk yaratılışın ardından, meydana gelmiş olan her şey, mevcut varlığını sürdürmeye devam edecektir. Bu da maddi olmayan varlıkların, fiziksel etki meydana getirme prensibi ile tutarlı bir nedenselliği gerektirir. Tesitler açısından, Tanrı’nın var olmuş şeylerin varlığını sürdürdüğüne ilişkin geleneksel fikri mantıklı hale getirebilen bir nedensellik modeline ihtiyaç vardır.⁵⁰

Kraay, tam bir teistik çoklu evren modelinin evrenin nasıl meydana geldiğine dair bilim ile tutarlı bir açıklama sunan teori olacağını iddia eder. Burada söylemeye çalıştığı şey tam olarak bitmiş bir teori ortaya koyulması değildir, zira bilimin verileri çoklu evrenler teorisine nazaran gözlem ve deneye daha elverişli konularda bile günden güne değişmekte ve gelişmektedir. Hal böyleyken, bilim çevreleri evrenin nasıl var olduğuna dair henüz net bir yanıt sunamamıştır. Bazı ortak saptamalar yapılsa dahi bu teoriler arasındaki küçük farklılıkların bile evren ve doğa anlayışımızda çok büyük yorum

---

⁵⁰ Klaas J. Kraay, "The Theistic Multiverse: Problems and Prospects." *Scientific Approaches to the Philosophy of Religion*, (Der: Nagasawa, Y.), Palgrave MacMillan, 143-162., 2012, s. 1.

farklılıklarına sebep olduğu görülmektedir. Bu nedenle teistik çoklu evren modelleri de verilerini bilimden alması sebebiyle bu değişim ve gelişim bir nihayete ermediği müddetçe tam anlamıyla bitmiş bir teori olamayacaktır.⁵¹

Teistik çoklu evrenler savunucularının; bazılarının tartışmalı, bazılarının ise görece daha sağlam bir veya daha fazla bilimsel teoriye dayanarak görüş geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bazen de bu teoriler arasından hiç birini seçmeyerek tarafsız kalabilir. Çoğu teistik çoklu evren teorisi, evrenlerin; bağımsız, etkileşim içinde olmayan, uzay-zamansal olarak birbiriyle ilişkili nesneler olduğunu kabul eder. Ancak bazıları, tüm evrenlerin ya zamansal olarak (Stewart) ya da daha yüksek bir uzay zamansal boyuta gömülerek (Hudson) birbiriyle ilişkili olduğunu varsayar. Bazı filozoflar bu konuda tarafsızdır (Draper ve Forrest). Farklı teorilerin varlığının, bu teoriler üzerinden düşünce geliştirecek düşünürlerin bir anlamda elini bağladığını düşünen Kraay tamamen bağlantısız uzay-zamanların olup olmadığının, teoloji veya felsefenin değil, bilimin çözmesi gereken bir sorun olduğunu düşünür. Kraay şayet böyle bir şey varsa, yani tamamen bağımsız uzay-zamanlar gerçekse, bu durumun bazı felsefi teorileri tahrif edeceğini söyler. Zira Kraay'e göre burada bilimin, rekabet eden felsefi teoriler arasında hüküm vermesine yardımcı olabileceği açık bir durum vardır.⁵²

Teistik çoklu evren teorisini savunanların bazıları evrenlerin birbirinden nasıl farklılaşacağına ilişkin, ilahi “değerler” ve “amaçlar”ı ayırıcı unsur olarak ifade ederken⁵³ bir başkası, evrenlerin içinde barındırdığı “organik türler” ve “diğer türler”

---

⁵¹ Kraay, a.g.e., s.2.

⁵² Aynı yer.

⁵³ Melville Y. Stewart, *The Greater Good Defence: An Essay on the Rationality of Faith*, (New York: St. Martin's Press, 1993, s. 61.

den bahseder⁵⁴. Bunların yanı sıra başka bir düşünür ise Tanrı'nın, nasıl olacağını izah etmeden, birden fazla türde evren yaratacağını iddia eder⁵⁵; burada savunulan farklı tür evrenlerin ayırıcı unsuru doğa yasalarındaki çeşitliliktir. Kraay'e göre, böyle bir teorinin savunulabilmesi için genel olarak çoklu evrenlerin tamamında olduğu gibi mevcut bilimsel verilerle desteklenebilir olması gerekmektedir.⁵⁶

Çoklu evrenlerle ilgili bir diğer tartışma konusu da evrenlerin kopyalarının mevcudiyetiyle ilgilidir. Zira Parfit ve Monton gibi bazı düşünürler kopya evrenlerin makul olabileceğini savunurken, Turner ve Mcharry bu görüşü ayırt edilemezlerin özdeşliği ilkesi gereğince reddetmiştir. Stewart, Forrest, Draper, Hudson, O'Connor ve Kraay bu konuda fikir beyan etmemeyi tercih etmiştir. Kraay, mükerrer evrenlerin olamayacağını iddia edenlerin ya makul argümanların ya da kopyaların olamayacağını düşünmemiz için başka gerekçeler sunması gerektiğini ifade eder. Kraay'e göre, bahsi geçen durumun sadece ayırt edilemezlik üzerinden eleştirilmesi makul olmasa dahi aynı durumu engelleyen başka bilimsel nedenler olabilir. Dolayısıyla bu bağlamda çoklu evrenlerin mahiyeti konusunda karar almak fiziğin ve kozmolojinin alanına girecektir.⁵⁷

Teistik çoklu evrenin tartışmalı özelliklerinden bir diğeri de, oluşan her evrende canlılık olup olmayacağına ilişkindir. Bu konuyu teistik perspektifte ele alan Leslie, Turner ve O'Connor'a göre sevgi dolu Tanrı, yarattıklarına sevgi göstermek isteyecektir. Fakat Kraay Tanrı'nın canlılık olmayan evrenler yaratması için başka

---

⁵⁴ Timothy O'Connor, *Theism and Ultimate Explanation: The Necessary Shape of Contingency*: (Melbourne: Wiley-Blackwell, 2008, s. 120.

⁵⁵ Petter Forrest, *God Without the Supernatural*, Ithaca: Cornell University Press, 1996, 213-236. s. 120.

⁵⁶ Kraay, a.g.e., s.3.

⁵⁷ Aynı yer.

gerekçeleri olabileceğini düşünür. Kraay'e göre, mevcut verilerin ışığında uyumlu bir bilimsel saptama yapılırsa bu görüşün de problem olmaktan çıkacağı ve ortadan kalkacağını düşünür, zira evrenlerdeki canlılık konusu da bilimin karar kılacağı konulardan biridir.⁵⁸

Kraay, eğer bir çoklu evren varsa bu durumda, klasik teizmin öngörüsü doğrultusunda, Tanrı'ya atfedilen yaratıcı ve yaşatan sıfatlarının gereği olarak, Tanrı'nın bir dizi olasılık arasından bir dünyayı bilfiil hale getirmesinin söz konusu olacağını söyler. Tüm teistik çoklu evren teorileri, hem mümkün dünyaların hem de evrenlerin aksiyolojik statüsünü tartışmaktadır. Genel kanaat bilfiil hale getirilen dünya ya da evrenlerin aksiyolojik değer bakımından uygun olanlardan seçilmiş olduğudur. Kraay'e göre bu değeri belirleyen unsurlar, dereceli olmakla birlikte, dünyayı daha iyi yapan(DİYÖ) yahut kötü hale getirenler(DKYÖ) özelliklerdir. Bu sınıflandırma bir teori olup nihai halini almamıştır. Fakat ideal bir teorinin bize faydası, bu özellikler sayesinde bir dünyanın aşılmaz olup olmadığına karar vermemizin söz konusu olabilmesidir.

Çoklu evrenle teizm arasında kurulan ilişkinin bir yönü de, Tanrı'nın kudreti ile Tanrı'nın yaratabileceği en iyi evrenin mahiyetine dair kanaatler üzerine ortaya çıkan bir teori olma olasılığıdır. Özellikle Kraay, teizm ile çoklu evrenler ilişkisini böyle bir zemine oturtmaktadır. Son dönemde bilimde yaşanan gelişmeler sonrasında elde edilen verilerin insanlığa açtığı yolun sonu çoklu evrenler teorisine çıkıyor gibi görünmektedir. Bu durumun gerçek olma ihtimali üzerine konunun makul zeminini arayan Kraay durumu teizm açısından şöyle özetler:

Tanrı geleneksel olarak mükemmel bir varlık olarak tanımlanır ve var olan her şeyin yaratıcısı ve koruyucusu olarak kabul edilir. Öyleyse, eğer teizm doğruysa, nasıl

---

⁵⁸ A.g.e., s.3.

bir dünya beklememiz gerekir? Esasında Tanrı, ya (a) tam olarak mümkün olan en iyi dünya; veya (b) birden fazla aşılmaz dünya; veya (c) gittikçe daha iyi olan dünyaların sonsuz bir hiyerarşisi olarak ifade edebileceğimiz seçeneklerden birini seçmelidir. Bu noktada kısaca değinmek gerekir ki Ateizm için etkili argümanlar her hiyerarşi için ileri sürülmüştür ve bu argümanlar teizm için göz korkutucu bazı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Kraay, eğer teizm doğruysa gerçek dünyanın, yalnızca yaratılmaya ve sürdürülmeye layık tüm evrenlerden oluşan bir çoklu evren olmasını beklememiz gerektiğini savunur. Ayrıca, bu çoklu evrenin tüm mümkün dünyaların eşsiz ve en iyisi olduğunu iddia eder.⁵⁹

Kraay'ın görüşüne paralel olarak Paul Draper, şayet teizm doğruysa, gerçek dünyanın bir çoklu evren, aslında oldukça büyük bir çoklu evren olma ihtimalinin yüksek olduğunu öne sürer. Diğer bazı filozoflar⁶⁰ da inanılmaz derecede güçlü, bilgili ve iyi bir Tanrı'nın yaratmaya değer her evreni yaratacağını öne sürer.⁶¹

Kraay bu düşünceleriyle, Tanrı'nın çoklu evrenler şeklinde bir evren yaratması noktasında teistik açıdan bir problem görülmemesi nedeniyle böyle bir olasılığın olsa olsa onun yaratma faaliyetinin bir üst formu olacağını ve doğal olarak da kudretinin daha net ve görkemli bir ifadesi olarak görülebileceğini ifade etmektedir. Genel olarak bakıldığında çoklu evrenler teorisinin, teistik düşünürler nazarında imkanına yönelik çok büyük bir sorun görünmemektedir. En azından bu fikrin teizm açısından savunulamaz ve kesinlikle karşısında durulması gereken bir çelişkiye sebep olacağına dair bir kanaat geniş çaplı bir şekilde dile getirilmemiştir.

---

⁵⁹ Kraay, a.g.e, s.1.

⁶⁰ Turner, Forrest, O'connor, Hudson

⁶¹ Klaas J. Kraay, "Theism, Possible Worlds, and The Multiverse", *Philosophical Studies* 147: 355-368., 2010, s. 4.

Teizmle uyumlu bir çoklu evrenin varlığını savunan bir diğer düşünür olan Collins çoklu evrenin, Tanrı'nın yaratıcılık özelliği ile mükemmel bir şekilde uyumlu olacağını iddia eder. Collins'e göre, Tanrı sonsuz ve yaratıcı olduğundan, yaratılış Tanrı'nın bu niteliklerini yansıtacaktır. Bu varsayım ile uyumlu şekilde fiziksel gerçeklik bir evrenden çok daha büyük olabilir ve bu da oldukça mantıklıdır. Yaratıcılık özelliği bakımından sonsuz bir kudrete sahip olan Tanrı'nın böyle bir çoklu evreni bir tür evren-üretici aracılığıyla yaratabilmesi makul görünmektedir. Çünkü Collins böyle bir yaratmanın, evreni yoktan var etmekten biraz daha zarif ve dahiyane olacağını ifade eder. Bununla birlikte, evrenin sonsuz olduğu veya bir tür çoklu evren olduğu fikri Batı teolojisinde sıklıkla vurgulanmamıştır. Collins bunun temel nedeninin tarihsel olduğunu ve Batılı teistik Tanrı anlayışına içkin olmadığını düşünür. Örneğin, son derece etkili geç dönem Orta Çağ teolojisi, bilinçli olarak Aristotelesçi bir metafiziğe dayanmaktadır. Yanı sıra, Aristoteles için uzay, zorunlu olarak sonlu şekilde düşünülen fiziksel bir nesne tarafından çevrelenen uzam açısından tanımlanmıştır. Sadece Cusa'lı Nicholas ve daha sonra Giordano Bruno gibi önde gelen düşünürlerin Aristoteles'in düşüncelerini sorgulaması sayesinde, uzayın sonsuz olduğu, hatta belki de dünyaların sonsuz olduğu yönündeki fikir ortaya çıkmıştır. Evrenin sonsuzluğuna olan inanç, Newton ve çağdaşlarını tarafından daha da geliştirilmiş ve detaylandırılmıştır.⁶²

Çoklu evren teorisinin sonsuz yaratma kudretine sahip bir Tanrı fikrine yakın olması ve çağdaş kozmoloji ve parçacık fiziğindeki birçok faktörün, enflasyonist çoklu evren senaryosunu uygulanabilir kılmak için bir araya gelebileceği gerçeği, Collins'i bu teorisinin teistik bir versiyonu düşünmeye yöneltmiştir. Ona göre, bir evren üreticisi(Universe-Genarator) aracılığı ile ince ayarlı bir evren yaratıldığı fikrine,

---

⁶² Robin Collins, "The Multiverse Hypothesis: A Theistic Perspective", *Universe or Multiverse?* (Ed: Bernard Carr), Cambridge University Press, 2007, s. 460.

Tanrı'nın yaratma prensibi açısından verimsiz bir yol olacağına dair bir itiraz ile karşı çıkılabilir. Fakat böyle bir varsayım Tanrı'nın, sonsuz yaratma kudretini ifade etmek yerine, yaratma için gereken en az madde ile bir evren yaratma şeklinde bir prensip dışına çıkamayacağını ima etmek demektir.⁶³

Collins, Çoklu evren teorisini, teizm olgusunun ince ayarından kurtarır. Daha doğrusu mevcut açıklamayı daha az nicel hale getirerek hafiflettiğini iddia eder. İnce ayarın bir tür kanıt sağladığı yahut en azından evrenin bir tür ilahi tasarımına işaret ettiği yaygın olarak iddia edilir. Collins'e göre, argümanın temelinde şu düşünce vardır; esasen fiziğin sabitleri için akıllı yaşama izin veren değerlerin varlığı teizm düşüncesi altında şaşırtıcı olmayacaktır, fakat tasarım dışı çoklu evren teorisi altında böyle bir sistemin açıklanması şaşırtıcı olacaktır. Ayrıca, tasarım dışı çoklu evren teorisinin şaşırtıcı görünmesinin nedeni, belirli fizik sabitleri için, akıllı yaşama izin verecek değer aralığının, belirlenebildiği ölçüde mümkün olabilecek ve keyfi olarak tanımlanamayacak derecede küçük olmasıdır.⁶⁴

Collins, akıllı yaşama izin veren sabitelerin mevcut oluşunun, tasarımsız ve çoklu olmayan evrenler teorisine kıyasla teizm lehine kanıt sağladığı sonucunu çıkarır. Collins bu açıklamayla Teizmin, sabitlerin zekice yaşama izin vermesinin en iyi açıklaması olduğuna dair bir iddiada bulunmaz. Collins'e göre, bir hipotezin bir veri kümesinin en iyi açıklamasını sunduğunu söylemek için, yalnızca söz konusu belirli verileri ne kadar iyi açıkladığına değil, hipotezin genel bir değerlendirmesini içerip

---

⁶³ Collins, a.g.e., s. 461.

⁶⁴ A.g.e., s. 462.

içermediğine bakılması da gerekir. Collins'in iddiası, ince ayar kanıtının, tasarım dışı çoklu olmayan evren hipotezine kıyasla teizmi daha çok desteklediğidir.⁶⁵

Esasında Collins'in ortaya koyduğu argümanın temel iddialardan biri, akıllı yaşama izin veren kozmik koşulları sağlayan bir evrenin varlığının teizm altında şaşırtıcı olmayacağıdır. Zira Collins'e göre din felsefecileri, Tanrı'nın tamamen iyi olduğu veya en azından Tanrı'ya iyilik atfetmenin keyfi olmadığı iddiası için çeşitli izahlar sunarlar: Bazı felsefeciler, mükemmel bir şekilde iyi olmanın Tanrı'ya atfedildiğini savunarak, Anselmci Tanrı anlayışına başvururlar. Richard Swinburne gibi diğer felsefeciler, bir şeylerin ya da bir durumunun iyiliği veya güzelliğinin bir kez kavrandığında, herhangi bir bilinçli faile bu durumu tercih etmek için bir neden verdiğini ileri sürerler.⁶⁶

Bir çoklu evren üretici var olsa bile, akıllı yaşam için sabitlerin ince ayarından gelen teizm argümanının tamamen ortadan kaldırılmayacağını iddia eden Collins, çoklu evren yaratıcısının kendisinin de, yaşamı sürdüren evrenler üretmek için "iyi tasarlanmış" olması gerektiğini söyler. Eğer bu doğruysa, ince ayarın bir açıklaması olarak bir tür çoklu evren üretici aramak, tasarım sorununu bir seviye yukarıya, çoklu evren üreticini kimin tasarladığı sorusuna götürmeye hizmet eder. Collins, yaygın şekilde fiziksel olarak uygulanabilirliği kabul edilen enflasyonist çoklu evren senaryosunun, iyi bir sağlamasını yapar. Enflasyonist çoklu evrenin yaratıcısı, aşağıdaki "bileşenlere" veya "mekanizmalara" sahip olduğu için yalnızca yaşamını sürdüren evrenler (veya uzay-zaman bölgeleri) üretebilir:

---

⁶⁵ Aynı yer.

⁶⁶ A.g.e., s. 463.

1. Kabarcık evrenlerin ihtiyaç duyacağı enerjiyi sağlayacak bir mekanizma: Bu mekanizma varsayımsal şişme alanıdır. Boş uzaya sabit bir enerji yoğunluğu vererek, uzayın genişlemesiyle şişme alanı, baloncuklar için "sınırsız bir enerji deposu" olarak hareket edebilir.

2. Baloncukları oluşturacak bir mekanizma: Bu mekanizma Einstein'ın genel görelilik denklemidir. Kendine özgü biçimi nedeniyle Einstein'ın denklemi, şişme alanı gibi boş uzaya sabit (ve homojen) bir enerji yoğunluğu veren bir alanın varlığı söz konusu olduğunda uzayın muazzam bir hızla genişleyeceğini söyler. Bu, hem kabarcık evrenlerin oluşmasına hem de kabarcıkların çarpışmasını önleyen ön uzayın hızla genişlemesine neden olur.

3. Şişme alanının enerjisini evrenimizde bulduğumuz normal kütle/enerjiye çevirecek bir mekanizma. Bu mekanizma, Einstein'ın, evrenimizde bulduğumuz şişme alanı ve normal kütle/enerji alanları arasındaki varsayımsal bir bağlantıyla birleştirilmiş kütle ve enerji denkliği ilişkisidir.

4. Evrenler arasında fizik sabitlerinde yeterli varyasyona izin veren bir mekanizma: Şu anda, bu mekanizma için fiziksel olarak en uygun aday süper sicim veya m-teoridir. Süper sicim teorisi, kabarcık evrenler arasındaki fizik sabitlerindeki varyasyonlarda, ince ayarlı bir evrenin üretilmesini makul ölçüde olası kılmak için yeterli varyasyona izin verebilir, ancak kimse kesin olarak bu teorinin mahiyetini bilinmemektedir.⁶⁷

---

⁶⁷A.g.e., s. 465.

Collins, tüm bu "bileşenler" olmadan, çoklu evren yaratıcısının, yaşamı sürdüren tek bir evren üretmede neredeyse kesin olarak başarısız olacağını söyler. Örneğin, evren Einstein'ın yerine Newton'un yerçekimi teorisine uysaydı, şişme alanının vakum enerjisi olsa olsa, uzayın genişlemesine değil büzülmesine neden olan bir yerçekimi çekimi yaratırdı. Sıralanan bu dört faktöre ek olarak, enflasyonist çoklu evren yaratıcısı, doğru arka plan yasaları yürürlükte olması durumunda yalnızca yaşamı sürdüren evrenler üretebilir. Spesifik olarak, arka plan yasaları, kütle-enerjinin yaşam için gerekli olan istikrarlı karmaşıklık türüne izin veren maddi biçimlere dönüştürülmesine izin verecek şekilde olmalıdır. Örneğin, yerçekimi gibi tüm kütleler arasında evrensel olarak çekici bir kuvvet olmasaydı, madde oluşamazdı. Yerçekimi gibi tüm kütleler arasında evrensel olarak çekici bir kuvvet olmadan da, son derece akıllıca tasarlanmış bu yaşamın gelişmesi veya yıldızlar gibi uzun ömürlü istikrarlı enerji kaynaklarının var olması için yeterince büyük maddi cisimler (gezegenler gibi) oluşamazdı.⁶⁸

Sonuç olarak, teistik tasarım hipotezi altında şaşırtıcı olmayan bu ince ayarlar bize gösterir ki, yalnızca bir tür çoklu evren üretici teorisi kurarak tasarım önerisinden tamamen kaçmak mümkün olmayacaktır. Zira O'Connor'a göre, mükemmel bir varlığın yalnızca toplam değerle ilgileneceği düşüncesiyle bu düşünce aynı düzeydedir. Dolayısıyla bu varsayım, mükemmelliğin diğer temel türlerle orantılı olmayan her temel değerli şeyi gerçekleştirmeyi seçeceği şeklindeki daha sınırlı tezden çok daha az makuldür.⁶⁹ Nihayetinde Tanrı'nın ince ayar ile bir evren yaratması ile elde edilen teistik savunmadan, salt çoklu evren teorisinin varlığı ile kaçınmak mümkün değildir.

---

⁶⁸A.g.e., s. 466.

⁶⁹ Timothy O'Connor, *Theism and Ultimate Explanation: The Necessary Shape of Contingency*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2008, s. 120.

Zira Tanrı hem çoklu evren hem de ince ayar içeren bir evren yaratmış olabilir. Şimdi bu ilişkiyi daha yakından inceleyelim.

1.3.1. Çoklu Evrenler ve Tasarım İlişkisi

Çoklu evrenler teorisi, hem evrenin başlangıcı için hem de evrenin başlangıç koşullarının izah edilmesi için bir açıklama sunmaktadır. Bu açıklama çerçevesinde özellikle evrendeki yaşamın varlığı ve bu yaşamın imkanı ayrı bir tartışma konusudur. Zira yaşadığımız dünyanın insan varlığına elverişli olması başlı başına bir merak konusudur. Zira evren böyle bir mahiyette olmayabilirdi. Neden böyle bir imkana sahip olduğu ise farklı tartışmaları beraberinde getirmiştir. Çoklu evrene teistik bir bakış açısı ile bakacak olursak evren Tanrı'nın iradesinin bir sonucu olduğu için yaşama elverişli olacak şekilde tasarlanmış olmalıdır. Zira bu sonsuz olasılık kümesi içinden böyle bir yaşamın çıkmasının bir amacı vardır.

Collins, doğa yasalarının güzel ve zarif olduğu fikrinin, konuyla ilgili kitaplarda yaygın bir görüş olduğunu ve teizmin dostu olmayan Steven Weinberg'in, "Dreams of a Final Theory" adlı kitabının bütün bir bölümünü fizikte yol gösterici bir ilke olarak güzelliğe ayırdığını aktarır. Fizik tarafından örneklenen güzellik türü, klasik Yunan mimarisine benzerdir; çeşitlilikle birlikte sadelik, güzelliğin veya zarafetin tanımlayıcı özelliğidir. Doğa yasaları, çeşitlilikle birlikte bir tür basitliği ortaya koyuyor gibi görünür; akıllı yaşam için gerekli olan muazzam karmaşıklığa yol açan, temel bir basitlik dünyası olarak nitelendirilebilecek bir dünyada yaşıyoruz. Bunu daha açık bir şekilde görmek için, fizik yasasının karakterini modern fiziğin keşfettiği şekliyle anlamak gerekir. Fiziksel dünya, aşağıdaki ifade edileceği üzere, birbiriyle kısmen örtüşen düzeylerde şu şekilde sıralanmış olarak düşünülebilir. İlk olarak, gözlemlenebilir fenomenler vardır. Bu birinci seviyedir. Gözlemlenebilir dünya, düzen ve kaosun bir karışımı gibi görünmektedir. Mevsimler veya geceyle gündüzün birbirini

takip etmesi gibi olaylarda düzen varken aynı zamanda herhangi bir kalıba düşmeyen birçok benzersiz, tekrarlanamaz olay vardır. İkinci seviye, bazı temel fiziksel yasalara uymak için varsayılan bir dizi temel varlık ve süreçlerden oluşur. Bu tür yasalar daha derin süreçler ve yasalarla daha fazla açıklanabilir, ancak bunların da 2. düzeyde yaşadığı kabul edilecektir. Dolayısıyla, örneğin Newton'un yerçekimi yasası ve Einstein'ın Genel Görelilik denklemi ikinci düzeyde dikkate alınacaktır. En büyük başarılarından biri, bu fenomenler için daha derin bir düzenin matematikte bulunabileceğinin keşfidir ve bu başarı bilime aittir. Sık sık işaret edildiği gibi; Galileo, Kepler, Newton ve Einstein gibi bu başarının öncüleri, doğanın matematiksel bir tasarımının varlığına dair büyük bir inanç duyuyorlardı, ancak bilindiği gibi Einstein bunu teistik terimlerle düşünmemiştir. En önde gelen matematik tarihçilerinden biri olan Morris Kline'in belirttiği gibi, "Pisagorcuların zamanından beri, hemen hemen hepsi, doğanın matematiksel olarak tasarlandığını iddia ettiler .... On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar olan bu doktrinin hüküm sürdüğü süre boyunca, matematiksel tasarım arayışı, hakikat arayışı ile özdeşleştirilmiştir."⁷⁰ Üçüncü düzey, fiziğin temel ilkelerinden oluşur. Bu tür ilkelerin örnekleri, enerjinin korunumu ilkesi ve Gauge prensibi (yani, yerel faz değişmezliği ilkesi), en az etki ilkesi vb. doğa yasalarının ilgili alanda alabileceği biçime sıkı kısıtlamalar getirdiği varsayılan düzenleyici ilkelerdir. Bu nedenle, genellikle belirli bir alanda dinamik denklemleri oluşturmak için kılavuz görevi görürler. Dördüncü düzeyde mevcut fiziğin temel matematiksel yapısı, örneğin kuantum mekaniğinin matematiksel çerçevesi bulunur, ancak dördüncü ile üçüncü düzey arasında net bir ayrım yoktur. Son olarak, beşinci düzey, basit yasaları karmaşık

---

⁷⁰ Robin Collins, "The Multiverse Hypothesis: A Theistic Perspective", *Universe or Multiverse?*(Ed. Bernard Carr), Cambridge University Press:2007, s. 466.

yasalara tercih etmemiz veya fenomenler için matematiksel açıklamalar aramamız gerektiği gibi modern fiziğin en üst düzey yol gösterici metafizik ilkelerden oluşur.⁷¹

Collins, çeşitlilik içeren basitliğin, beşinci düzey hariç tüm düzeylerde görüldüğünü söyler. Örneğin, gözlemlenebilir fenomenlerin inanılmaz bir çeşitliliği ve görünüşte kaosu olmasına rağmen bunlar, varsayılan gözlemlenemez süreçleri ve varlıkları yöneten nispeten az sayıdaki basit yasalar aracılığıyla organize edilebilirler. Ancak daha da şaşırtıcı olan kısım, bu basit yasaların sırayla birkaç üst düzey ilke (3.düzye) altında organize edilebilmesi ve basit ve zarif bir matematiksel çerçevenin (4. düzey) parçasını oluşturabilmesidir.⁷²

Steven Weinberg ve diğer fizikçilerin, doğa yasalarının "kaçınılmazlığı" dediği şeyden yola çıkan Collins, söz konusu kaçınılmazlığın, mantıksal zorunluluğun kaçınılmazlığından değil, doğa yasalarının matematiksel yapısının birkaç genel ilke tarafından kuşatılmış olmasından kaynaklandığını söyler. Collins'in iddiasına göre; Weinberg'in bunu doğa yasalarının "kaçınılmazlığı" olarak adlandırmasının nedeni, bu ilkelerin yerine getirilmesi gerekliliğinin, doğa yasalarının alabileceği olası matematiksel biçimleri sıklıkla ciddi biçimde kısıtlaması ve böylece onları bir anlamda "kaçınılmaz" hale getirmesidir. Kanunlar biraz değiştirildiğinde, bu üst düzey ilkeler ihlal edilmiş olacaktır. Yasaların bu kaçınılmazlığı, Einstein'ın genel görelilik kuramında özellikle belirgin haldedir. Bu kaçınılmazlık veya neredeyse kaçınılmazlık; yerçekimi, güçlü, zayıf ve elektromanyetik kuvvetler gibi doğanın temel etkileşimlerini ifade eden dinamik denklemlerin uygun yerel faz dönüşümü altında değişmez olması gerekliliğini anlatan Gause ilkesiyle de gösterilir. Gause ilkesi, çok çeşitli fenomenleri,

---

⁷¹ Aynı yer.

⁷² Aynı yer.

yani evrendeki tüm parçacıklar arasındaki etkileşimleri kapsayan, büyük bir basitlik ve zarafete sahip olumsal bir ilkeye iyi bir örnek oluşturur.⁷³

Teizm, işte bu doğa yasalarının neden bu tür ilkeler tarafından kapsanabileceğinin doğal ve geçici olmayan bir açıklamasını sunar. Tanrı'nın estetik açıdan hoş bir evren meydana getirmek için motivasyon gerekçeleri geleneksel teizmin bir parçası olmuştur. Collins, gerçekliğin teistik olmayan, tasarım dışı varlığa dair bir açıklama sunup sunamayacağı sorusuna söz konusu ilkelerin kendi içlerinde alt düzey fenomenleri veya yasaları dikte etmek için herhangi bir nedensel güce sahip olmalarının makul bir şekilde düşünölemeyeceğini söyleyerek yanıt verir. Bununla birlikte, alt düzey yasaları (birkaç ek varsayımla) üst düzey ilkelerden yola çıkarak türetebileceğimiz için, söz konusu alt düzey yasaların mevcut hallerini almasının sebebinin bir şekilde bu üst düzey ilkeler olduğunu düşünebiliriz. Buna karşılık, "nedensellik" veya bağımlılık açısından düşündüğümüzde durum bunun tam tersidir; yani yasalar ve fenomenler mevcut hallerinde oldukları için ilkeler tümel geçerliliğini korur.⁷⁴

Collins, yaşamı mümkün kılan fiziğin sabitlerinin ince ayarı büyük bir birleşik teori tarafından açıklansa bile, var olan büyük birleşik teorinin akıllı yaşama izin veren sabitler öngörmesini gene de şaşırtıcı bulur. Ayrıca, basitlik ve zarafet için yapılan bu "ince ayar", ne evren-öretici çoklu evren teorisi ne de metafizik çoklu evren teorisi ile açıklanabilir, çünkü akıllı yaşamın ancak basit ve zarif bir temel fiziksel ilkeler dizisi gerektirdiğini düşünmek için hiçbir neden yoktur. Akıllı yaşam için kesinlikle düzenli makroskopik bir dünya gereklidir. Bu durum, genel görelilik ve kuantum mekaniğinin çerçevesi ve yasalarının mevcut deneyim dünyasından ne kadar farklı olduğu

---

⁷³ Collins , a.g.e., s. 467.

⁷⁴ Aynı yer.

düşünüldüğünde özellikle aşikardır. Zira gündelik dünyanın düzenlilikleri muhtemelen kuantum mekaniğinin ve genel göreliliğin temel yasalarından türetilmiştir, fakat onlar bu yasaların yapısını yansıtmaz. Aslında, kuantum mekaniğinin yorumlanmasında çıkan problemlere büyük ölçüde sebep olan şey, klasik makroskobik dünya ile kuantum dünyası arasındaki bu yapı farkıdır. Bu nedenle, akıllı yaşam için gerekli olan makroskobik düzenin altta yatan mikroskobik dünyada mevcut olmasını beklemek için bir gözlem seçim etkisine dayanan çok az neden vardır.⁷⁵

Son olarak, Collins tasarım için ve akıllı yaşama izin veren ince ayar için ortaya konulan argüman biçiminden farklı olarak; ince ayar argümanının çoklu evren teorisi ile açıklanamayacağını söyler. Böyle bir argümanı ortaya koymanın, akıllı yaşamın sabitelerinin ince ayarını izah ederken kullandığı "sürpriz ilkesi" terimiyle ilgili olduğunu düşünür. Collins'in bu argümanı spesifik olarak bu duruma uygulandığında, fizik fenomenlerinin ve yasalarının ince ayarının basitlik ilkesini gerektirmesi tasarım dışı hipotez açısından oldukça şaşırtıcı olduğu, ancak teizm açısından çok şaşırtıcı olmadığı iddia edilebilir. Bu nedenle, bu tür ince ayarlı yasaların varlığı, tasarım dışı hipoteze kıyasla teizm lehine önemli kanıtlar sağlar. Bu argümanı açıklamanın başka bir yolu da şudur. Ateizm, güzellik ve zarafet (veya çeşitlilikle birlikte basitlik) için doğa yasalarının görünürdeki ince ayarına hiçbir açıklama getirmezken, teizmin bu konuda doğal bir açıklama sunduğu görülmektedir. Collins'e göre, diğer her şeyin eşit olduğu durumda, doğakanunlarının zarafeti ve güzelliğinin sadece kaba (incelikten uzak) bir gerçeklik olduğu iddiasına nazaran teistik açıklamayı tercih etmek çok daha makuldür.⁷⁶

---

⁷⁵ A.g.e., s. 476.

⁷⁶ A.g.e., s. 476.

II. BÖLÜM

KLAAS J. KRAAY'IN TEİSTİK ÇOKLU EVRENLER TEORİSİ

Bu bölümde Kraay'ın çoklu evrenler konusunda yaptığı genel izaha yer verildikten sonra, bu teoriyi teizmle nasıl ilişkilendirdiği ortaya konulacaktır. Bu izah çerçevesinde, Kraay'n evrenlerin ayırımına ilişkin yorumuna, Tanrı'nın evreni yaratmak üzere yaptığı seçimin kriteri olarak Dünyanın Aksiyolojik Değerine, Tanrı tarafından yaratılmak üzere dünyaların seçilmesine, seçilen dünyaların bilfiil hale getirilmesine, yaratılan ve sürdürülen teistik çoklu evrenleri yöneten ilkelere ve Kraay'ın teorisine yöneltilen eleştirilere yer verilecektir.

2.1. Klaas J. Kraay'ın Çoklu Evrenler Yorumu ve Teizm

Son yıllarda çoklu evrenler hakkında bilimsel teori geliştirme konusunda özgün çalışmalar ortaya konulmuştur. Önceleri abartılı bir fikir olarak görülen bu teorinin günümüzdeki popülerliğine bakıldığında, teoriye verilen önemin giderek artarak ciddi bir boyuta ulaştığı söylenebilir. Bu anlamda ortaya konulan bazı çoklu evren modelleri şunlardır: Everett (1957), Deutsch (1997) ve diğerleri tarafından savunulan kuantum mekaniğinin birçok yorumu olarak Many World modeli, Linde(1986)'ın evrenlerin kaotik olarak şişen bir denizde oluşan kabarcıklar gibi oluştuğunu öne sürdüğü; sonsuz enflasyon modeli, Smolin(1997)'in evrenlerin kara delikler vasıtasıyla üretildiğini öne süren Fecund evren modeli, son zamanlarda String/M-Theory kullanılarak Steinhardt ve Turde(2007) tarafından savunulan farklı evrenlerin hiç bitmeyen bir Bigbang dizisinde oluştuğu düşünülen Cyclic evren modeli ve Tegmark'ın farklı matematiksel ve fiziksel yasalar tarafından yönetilen birçok evreni içeren Level IV modelidir.⁷⁷ Bu

---

⁷⁷ Kraay, "The Theistic Multiverse: Problems and Prospects", Scientific Approaches to the Philosophy of Religion, (Der: Nagasawa, Y.), Palgrave MacMillan, 2012.s. 143.

modellerin henüz biri diğerlerinin önüne geçebilmiş değildir. Bu durum, her bir teörinin hem göz önünde bulundurulmasını hem de eleştirilebilir olmasını gerektirir.

Bilimin her an gelişim aşamasında olması evrenin başlangıcına ilişkin birçok teörünün ortaya atılmasına neden olur. Bu teorilerden biri olan çoklu evren teorisinin henüz nihai bir çerçevesi çizilmemiştir. Bu durum teistik çoklu evren savunucularının fikir yürütmesini de aynı şekilde çeşitlendirmiştir. Söz konusu düşünürler, mevcut teorik zemin üzerinden kendi yorumlarını ortaya koyarak teizm ile çoklu evrenler arasında dramatik bir çelişki bulunmadığını ortaya koymaya çalışırlar. Teistik çoklu evren savunucularının çoğu, evrenlerin bağımsız, etkileşimsiz fakat mekansal olarak birbiriyle ilişkili nesneler olduğunu kabul etmektedir. Diğerleri ise evrenlerin birbirleri ile zamansal olarak ilişkili ve mekansal olarak da farklı boyutlarda olduğunu varsaymaktadırlar. Bazıları ise bu konuda tamamen tarafsız kalmaktadır.⁷⁸

2.1.1. Evrenler ve Çoklu Evrenler

Çoklu evrenler, evrenin benzer yahut farklı özellikler taşıyan versiyonlarının olduğuna dayanan bir teoridir. Bu nedenle bir evrenin diğerinden hangi özellikler bakımından benzer yahut ayrı olabileceği çoklu evrenler konusunu anlamak için oldukça önemlidir. Evrenlerin tam olarak nasıl birbirlerinden ayrıştığına dair fizik alanından elde edilmiş nihai açıklamalar bulunmadığı için şuan yaptığımız ayrımlar tamamen teorik olarak gerçekleşmesi muhtemel durumlara dayanmaktadır. Genel olarak evrenlerin aynı fiziksel yasalara dayanan fakat mekansal olarak birbirinden farklı olabileceği gibi bazı bilim insanlarına göre tamamen birbirinden ayrı fiziksel yasalara tabi evrenler de olabilir. Bu noktada Kraay evrenlerin genel mahiyetine dair yaptığı izaha yer vermek yerinde olacaktır.

---

⁷⁸ Aynı yer.

Kraay bir evrenin, uzay-zamansal olarak birbiriyle ilişkili, nedensel olarak kapalı bir bütün olduğunu düşünür. Kraay'e göre, mümkün olan en az bir dünya bir çoklu evrendir. Bu görüşe göre, mümkün dünyalar, evrenler için fiziksel kaplar değildir. Bundan ziyade mümkün bir dünya, fiziksel olmayan varlıklarla birlikte o dünya da bulunan evrenlerden oluşur. Mümkün bir dünya birden fazla evrenden oluşuyorsa, bu evrenler birçok açıdan farklı olabilir (örneğin; farklı tarihler, farklı doğa yasaları), ancak mantıksal olarak birleştirilebilir olmalıdırlar; tek bir mümkün dünya içindeki farklı evrenler arasında mantıksal bir çelişki olamaz. Bunun bir sonucu, bir çoklu evren içindeki evrenlerin tam olarak kopyalarının olamayacağıdır. Diğer bir sonuç, bir çoklu evren içindeki bireylerin evren ötesi kimliğinin de olmayacak olmasıdır; bir evrendeki bireylerin diğer evrenlerde belki benzerleri olabilir, ancak hiçbir birey tek bir mümkün dünya içinde birden fazla evrende var olamaz.⁷⁹

Burada Kraay'in en temelde izah etmeye çalıştığı konu, evrenlerin sahip olma ihtimali olan nitelikler sebebiyle birbirinden çok farklı mahiyette olabilecek olmalarıdır. Bu noktada Kraay'in savı itibarıyla önemli olan ise bu evrenlerde birebir kopya olan varlıkların ve dünyaların mevcut olamayacağıdır. Ayrıca bu evrenler kendi içinde mantıksal çelişkili oluşturamazlar. Yanı sıra, evreni oluşturan tüm alt alanlar arasında bir bütünün parçaları olmaları hasebiyle bir uyumun ve bağlantının olması gerekliliğidir. Zira çoklu evrenler teorisinin teizm ile bir çelişki oluşturmadığını ve Tanrı'nın fiili olarak çoklu evreni ele aldığımızda bu uyumsuzlukların ve çelişkilerin varlığı açıklanabilir olmayacaktır.

Tanrı'nın bir evreni seçmesi, bazı seçenekler arasından birinin değil diğerinin seçilmesi şeklinde olacaktır. Bu nedenle Kraay'e göre, bir dizi evreni iyi yahut kötü

---

⁷⁹ Kraay, "Theism, Possible Worlds, and The Multiverse", s. 144.

yapan özellikler vardır; evrenlerin aksiyolojik statüsü ise bu özelliklerin nasıl somutlaştırıldığına bağlıdır. Bu sebeple, basitlik ilkesi göz önüne alındığında, bu özelliklerle ilgili gerekliliği, bu evrenlerle ilgili olarak ölçülebilirliği ve karşılaştırılabilirliği varsaydığımız durumda, üzerine konuşabilmemiz için değerlendirmelerimizi Tanrı tarafından yaratılabilen evrenlerle sınırlandırmamız gerekir.

2.1.2. Dünyanın Aksiyolojik Değeri

Teistik çoklu evren teorisi açısından dünyalar, Tanrı'nın belli bir eşiği aşan ve yaratılmaya değer gördüğü bir kümeden seçilir. Bu seçimin nedeni tüm dünyaların Tanrı tarafından yaratılmaya değer görülmemesidir. Öyle ki Tanrı belli bir değer üzerinde, yani belli özellikleri gösteren yahut belli özellikleri içermeyen dünyaları yaratmaya değer görmesidir. Kraay'e göre dünyaların hem seçilmesi hem de sürdürülmesi bu eşik değerine bağlıdır. Çünkü bir evren teistik çoklu evren ise o evrenin taşınması gereken bazı özellikler olduğu gibi bazı dünyaları değersiz hale getirecek özellikleri de barındırmaması gerekir.

Kraay Tanrı'nın, mümkün dünyalar kümesi içinden aksiyolojik⁸⁰ özellikleri bakımından gerçekleştirmek üzere birini özgürce seçtiğini savunur. Bu konuyla ilgili tartışmalar tipik olarak dünyaların aksiyolojik statüye sahip olduğunu ve (en azından prensipte) bu şekilde değerlendirilebileceklerini varsayar: Bazıları iyi, diğerleri kötü; bazıları daha iyi, bazıları daha kötü gibi. Var olan dünyaların hangisinin aksiyolojik olarak daha iyi, hangisinin aksiyolojik olarak daha kötü olduğunu belirleyen şey, o dünyanın sahip olduğu “dünyayı iyi ya da kötü yapan nitelikler”i hangi ağırlıkta

---

⁸⁰ Yunanca *axios*, “değer” ve *logos*, “bilim” kelimelerinden türetilmiş felsefi disiplinin adıdır. “Değer Teorisi” olarak da isimlendirilir.

(<https://www.britannica.com/topic/axiology> E.T.: 10.4.2022)

taşıdığıının değerlendirmesine bağlıdır. Var olan her dünyanın onu iyi yapan niteliklere sahip olduğunu baştan düşünmek de bu durumda makul görünmektedir. Aynı şekilde bir dünya da o dünyayı kötü yapan özelliklerin de var olduğunu düşünmek bir sorun teşkil etmemektedir. Bu bağlamda evrenlerin birbiriyle karşılaştırılabilir olması oldukça önemli bir sorundur. Fakat her mümkün dünyanın Tanrı tarafından gerçekleştirilebileceğini varsaymak cazip olsa da, Alvin Plantinga bunun yanlış olduğunu ikna edici bir şekilde savunmuştur. Bu da kendi arasında kıyas edilecek evren kümesinin sınırlandırarak bir iddiadır.⁸¹

2.1.2.1 Bilfiil Hale Getirilecek Dünyanın Seçilmesi

Kraay'e göre, Tanrı'nın dünyayı bilfiil hale getirmesi için ilk önce bunu mümkün dünyalar arasından seçmesi gerekir. Kraay, Tanrı'nın dünyalar arasından yaptığı seçiminin doğru bir şekilde değerlendirmesi için, Tanrı'nın aralarından seçim yaptığı geniş dünyalar dizisi hakkında bazı saptamalar yapmak gerektiğini söyler. İşte bu değerlendirmelere dayanan aksiyolojik değerlendirmeler, ilahi olarak gerçekleştirilebilir dünyaların dikkate değer üç aday hiyerarşisi olduğunu göstermektedir. Bunlardan en fazla biri doğru olabilir. Bu hiyerarşiyi Kraay şöyle özetler:

1. En ünlüsü; Leibniz ve diğerlerinin kabul ettiği, tam olarak aşılmaz (kendisinden daha iyisi düşünülemez) bir dünya olduğunu kabul edenler.

2. Diğer filozoflar, aşılamaz birçok dünya olduğunu kabul edenler. Bu görüş genellikle, “s” aksiyolojik statüye sahip herhangi bir dünya için, “s” aksiyolojik statüsüne de sahip olan ancak önemsiz

---

⁸¹ A.g.e., s. 142.

derecede farklı bir değişken olan “w” nin de bulunduğu düşüncesi bulunur. Bu görüşe göre, sonsuz sayıda aşılmaz dünya vardır.

3. Aquinas'ı takip eden diğer filozofların benimsediği; belki de aşılmaz dünyalar olmadığını, bunun yerine giderek daha iyi dünyaların sonsuz bir hiyerarşisi olduğunu öne sürenler.

Bu üç hiyerarşinin oluşturacağı her bir dünya için teizme getirilebilecek üç farklı itiraz vardır:

1. Tam olarak aşılamaz bir dünyada mükemmel bir varlığın eşsiz en iyi dünyayı gerçekleştireceği ancak bu beklentinin karşılanmadığı ileri sürülmüştür. Kısacası, bilfiil dünyanın aşılabılır olduğu ve bunun teizmi çürüttüğü iddia edilmektedir.

2. Sonsuz sayıda aşılamaz dünya'nın teizmle tutarlı olmadığı iddia edilmiştir: Eğer sonsuz sayıda aşılamaz dünya varsa, herhangi birini gerçekleştirmek için Tanrı'nın yeterli nedeni olmazdı. Bu ise, teizme düşman olan "ilahî motivasyon sisteminin felce uğramasına" yol açacaktır.

3. Son olarak, varsayımsal olarak aşılamaz bir varlık hangi dünya da gerçekleşirse gerçekleşsin, bu varlığın daha iyi bir dünyayı gerçekleştiren (her şey eşitken) bir varlık tarafından aşılabilecek olması sebebiyle, “aşılamaz dünyalar yoktur” görüşünün mükemmel varlık teizmini engellediği öne sürülmüştür.⁸²

---

⁸² Kraay, a.g.e., s. 146.

Bu üç hiyerarşi dünyaların yaratılması için seçilecekleri olasılık kümesinin genel mahiyetine dair fikir vermektedir. Zira bir dünya, ya kendisini başka herhangi bir dünyanın aşamayacağı durumda mükemmel bir durumdadır, ya kendisinden daha mükemmeli bulunmayan sonsuz sayıda dünya vardır yahut kendisinden daha mükemmeli bulunmayan hiçbir evren yoktur. Tanrı bu üç hiyerarşi arasından yaratacağı dünyayı seçer ve aynı zamanda dünyaların genel mahiyetine de karar vermiş olacaktır. Burada Kraay bu hiyerarşiler sonucunda teizme getirilebilecek eleştirileri ele alarak, bu hiyerarşilerden hangisi tercih edilirse teizmin o noktadan eleştirileceğini vurgulamıştır. Kraay, eğer tek bir aşılamaz dünya varsa bunun beklenen mükemmelliği karşılaması üzerinden eleştirileceğini, sonsuz mükemmel dünya olması durumunda bunlardan hangisinin gerçekleştirileceğine dair Tanrı'nın bir gerekçesi olamayacağını, mükemmel bir dünyanın olmaması durumunda da bunun yapılabilir olması üzerinden Tanrı'nın aşılabilecek olmasıyla eleştirilebileceğini söyler.

Mümkün dünyaların üç aday hiyerarşisi (Tam olarak aşılamaz bir dünya, Sonsuz sayıda aşılamaz dünya, aşılamaz dünya yoktur) olduğu gibi, evrenlerin de üç aday hiyerarşisi vardır; ya tam olarak aşılamaz bir evren vardır ya sonsuz sayıda evren vardır ya da hiçbiri yoktur.⁸³

2.1.2.2. Dünyaların Bilfiil Hale Getirilmesi

Tanrı'nın dünyayı bilfiil hale getirmek için evrenleri bir olasılık kümesinden seçmesi gerekir. Bunu ise mümkün dünyalar hiyerarşisi içinden yapar. Bu hiyerarşi içinden en uygun olanı Tanrı tarafından yaratılır. Tanrı işte bu seçimi yaptıktan sonra seçilen bir dünyanın nasıl bilfiil hale getirileceğini inceleyelim.

---

⁸³ Kraay, a.g.e., s. 145.

Kraay, dünyayı bilfiil hale getirmek ile yaratılışı birleştirmenin cazip gelse de bu ikisini ayrı tutmak önemli olduğunu düşünür. Yaratılış, Tanrı'nın uzay-zamansal varlıkların gerçek olmasına neden olduğu zaman ortaya çıkar, ancak her dünyayı gerçekleştirme durumu buna ihtiyaç duymaz.

Dünyanın bilfiil hale getirilmesi denildiğinde kastedilenin ne olduğu konusunda bazı noktalara temas etmekte yarar vardır. Kraay, Tanrı'nın bilfiil hale getirmek için bir dünya seçtiğinde, bu durum bir diğerinin değil seçilen dünyanın bilfiil olmasını sağladığını söyler. Bunu yaparken (a) Tanrı'nın mümkün dünyalar kümesinin dışında durduğu; (b) Tanrı'nın her zaman bir şey yarattığı; ve (c) Tanrı'nın hadis olan dünyanın her özelliğini (d) bir kerede belirlediğini düşünmek cazip olsa da bu varsayımların ilk ikisinin yanlış ve diğer ikisi de teizm için olmazsa olmaz değildir.⁸⁴

Kraay'e göre teistler, Tanrı'yı var olmaması mümkün olmayan, ya da eşdeğer olarak tüm mümkün dünyalarda var olan zorunlu bir varlık olarak kabul ederler. Bu nedenle, Tanrı'nın dünyalardan birinin gerçekleştirmek için dünyalar kümesinin dışında durduğu fikrine anlam verilemez. Çünkü mümkün dünyaların meydana gelmesi için gerekli olan her şey kullanıldığından bu kümenin dışında ilahi veya başka bir avantajlı gözlem noktası yoktur. Ayrıca, dünyayı gerçekleştirmek ve yaratmak birbirine karıştırmak cazip gelse de, bu iki fiili ayrı tutmak önemlidir. Yaratma, Tanrı'nın bazı uzam-zamansal varlıkların bilfiil olmasına neden olduğu zaman gerçekleşir, ancak "dünyayı-bilfiil hale getirme"nin her örneğinin bunu içermesi gerekmez. Burada Kraay şöyle bir örnek verir; örneğin Tanrı hiçbir şey yaratmadı. Bu durumda, hala gerçek bir dünya vardır. Bu dünyanın içerdiği yaratılmamış varlıklar (sayılar ve Tanrı gibi) hariç, boş olduğu için ona yalın dünya diyebiliriz. Tanrı, elbette, yalın dünyanın bilfiil olmasından sorumludur ve dolayısıyla, hiçbir şey yaratmadan onu bilfiil hale getirmiştir.

---

⁸⁴ Aynı yer.

Üçüncüsü, Tanrı'nın bir dünyayı gerçekleştirmesi, sonuçta ortaya çıkan dünyanın her bir özelliğini belirlediği anlamına gelmez. Örneğin, rastgele süreçleri düşünelim, bir dünya bu tür süreçlere sahipse, Tanrı bunların meydana gelmesine neden olur, ancak sonuçlarını belirlemez. Bir de liberter özgürlüğü düşünelim; pek çok teist, insanların böyle bir özgürlüğe sahip olduğunu ve bu tür yaratıkların özgür seçimlerinin dünyanın nasıl gelişeceğini etkilediğini (en azından bu tür yaratıkların bulunduğu dünyalarda) ileri sürer. Son olarak, Tanrı'nın bir dünyayı gerçekleştirmedeki nedensel etkinliğinin, o dünyanın "başlangıcındaki" tek bir eylemle sınırlı olduğunu varsaymaya gerek yoktur. Bazı teistler, Tanrı'nın zaman zaman dünyaya müdahale ettiğini savunurlar: Bu görüşe göre, Tanrı, bilfiil olan dünyanın tarihi boyunca birçok "dünyayı gerçekleştirme" eylemi gerçekleştirir. Buna ek olarak, birçok teist, Tanrı'nın dünyayı gerçekleştirme faaliyetinin, var olanı sürdürmeyi içerdiğini kabul eder. Bu aynı zamanda, Tanrı'nın dünyayı gerçekleştirme faaliyetinin bir dünyanın başlangıcında "bir anda" meydana gelmediğini de gösterir.⁸⁵

Dünyayı bilfiil hale getirilmesi ile yaratılmış evrenin sürdürülmesi temelde farklı şeylerdir. Bu nedenle bu ikisi için farklı değerlendirmeler söz konusudur. Kraay, Tanrı'nın bir dünyayı bilfiil hale getirmesindeki nedensel faaliyetin, o dünyanın 'başlangıcındaki' tek bir eylemle sınırlı olduğunu varsaymaya gerek olmadığını iddia eder. Yani tanrı evreni yaratıp kendi haline bırakmak zorunda değildir. Kraay'e göre bazı teistler, Tanrı'nın zaman zaman dünyaya müdahale ettiğini savunurlar: Bu görüşe göre, Tanrı, gerçekleşmekte olan dünyanın tarihi boyunca birçok müdahale gerçekleştirir. Bu görüşlerim yanı sıra birçok teist, Tanrı'nın dünyayı gerçekleştirme faaliyetinin gerçek olanı sürdürmeyi içerdiğini de savunur. Bu aynı zamanda, Tanrı'nın dünyayı gerçekleştirme faaliyetinin, dünyanın başlangıcında ve "aynı anda"

---

⁸⁵ Aynı yer.

gerçekleşmediğini de gösterir.⁸⁶ Yani tanrı hem evrenin başlangıcında yaptığı etki ile sınırlı kalmak zorunda değildir hem de dünyayı sürdürme faaliyetinin yaratma ile eş zamanlı gerçekleşmesinin bir zorunluluğu bulunmamaktadır.

Esasında burada Kraay'ın ifade ettiği ve teizm açısından yanlış bulunduğu konular, yani Tanrı'nın evrenin dışında bir yerde olamaması ve Tanrı'nın her an bir şey yarattığı iddiası tüm teistik bakış açıları tarafından burada kabul edilen şekilde net bir itiraza konu olmayacaktır.

Kraay'ın perspektifinden teistler, Tanrı'yı var olmaması mümkün olmayan ya da eşdeğer olarak tüm mümkün dünyalarda var olan zorunlu bir varlık olarak kabul ederler: Tanrı'nın, mümkün dünyalardan birini seçmek için dünyalar kümesinin dışında durduğu fikri hiçbir anlam ifade etmez. Mümkün dünyalar, her şeyin var olabileceği gibi yaratıldığından, bu setin dışında ilahi ya da başka bir bakış açısı yoktur.⁸⁷ Bu yaklaşımı ile Kraay, Tanrı'nın evren dışında bir yerde bulunmayacağını ortaya koymuştur. Ancak klasik teizm açısından Tanrı'nın evrenin nedeni olması için evrenin ontolojik anlamda “dışında” olması gerekir. Fakat Kraay'e göre Tanrı çoklu evrenin dışında değildir. Kraay'ın çoklu evren ile Tanrı'yı bir arada tanımlaması akla panteistik tanrı anlayışını getirirse de buna yönelik bir ifadesi de yoktur. Zira Yujin Nagasawa gibi panteistik çoklu evreni savunan düşünürlere göre, “tanrı çoklu evrenin tamamını kapsamaktadır”.⁸⁸ Fakat Kraay böyle bir ifade kullanmamaktadır. Buradan Kraay'ın panteistik bir tanrı anlayışı taşımadığı söylenebilir. Kraay'ın, Tanrı'nın çoklu evren

---

⁸⁶ Kraay, “Theism, Possible Worlds, and The Multiverse”, s. 144.

⁸⁷ Klaas J. Kraay, “Creation, World-Actualization, and God's Choice Among Possible Worlds” *Philosophy Compass* 3: s. 3.

⁸⁸ Yujin Nagasawa, “Multiverse Panteism”, *God and Multiverse* (ed: Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017, s.184.

içinde olduğu ve çoklu evrenin nedeni olduğuna ilişkin ifadelerinden, ilkesel bir Tanrı anlayışı taşıdığı çıkarılabilir gibi dursa da, evrenin dışında bir Tanrı anlayışı olmaması söz konusu Tanrı'nın ilkesel rolünü, evrenin içindeki Tanrı'nın kendi varlığını da nedenlemesi gibi bir çelişkiye sürüklemektedir. Kraay'ın bu görüşünün antropomorfik bir Tanrı anlayışına sahip olmasından kaynaklanıp kaynaklanmadığı da burada bir soru işareti oluşturmaktadır. Zira bu durumda çoklu evren ile Tanrı arasındaki ilişki oldukça muğlak kalmaktadır. Tüm bu teistik çoklu evren teorisinin teizm-ateizm bağlamındaki en önemli sonucu olan; Tanrı'nın mahiyeti ile evren arasında nasıl bir ilişki kurulduğu konusu, bu durumda cevaplanmamış görünmektedir. Çoklu evrenler teorisi, bilimsel bulguların sonucu olarak önümüzde bir seçenek olarak durduğu için buna teistik bir perspektif çizilmiş olsa da bu teori tam olarak tatminkar bir cevap mahiyeti taşımamaktadır. Bu durum hem Kraay'ın Tanrı anlayışına dair görüşlerini net olarak ifade etmemesi hem de çoklu evrenler teorisinin kapsamlı bir izahını sunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu teorinin bir teist tarafından kabul edilmesi için ortada cevaplanmayı bekleyen bir çok soru bulunmaktadır. Kraay bunu, konunun başka noktalarında da yaptığı gibi çoklu evrenleri teorisinin fizik tarafının henüz tamamlanmamış olması üzerinden belki açıklayabilir, fakat gene de din felsefesi açısından konunun en önemli kısmı bu teorinin oturduğu tanrı-alem ilişkisinde nerede durduğunun ortaya koyulması olacaktır. Bu teori ise bu amaçtan oldukça uzaktadır.

Bir dünyanın seçilmesi ve yaratılması belli başlı ilkeler çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu manada bir dünyanın seçilip sürdürülmesi için gerekli olan ilkelerden bahsetmek Kraay'ın teistik çoklu evrenler teorisinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

2.1.3. Yaratılan ve Sürdürülen Teistik Çoklu Evrenleri Yöneten İlkeler

Bir çoklu evren, hem yaratılması hem de sürdürülmesi bakımından bazı ilkelere tabidir. Öyle ki, hangi evrenlerin yaratılacağı ve yaratılan evrenlerin sürdürülmesi için hangi özelliklerin baz alınacağı bu ilkeler çerçevesinde ortaya çıkar. Bir evren bazen sadece yaratılır bazen de hem yaratılıp sürdürülür. Bunlara karar verilmesini sağlayan özellikler burada ele alınacak ve evrenlerin değerini de gösteren eşik değerleri bakımından ortaya konulacaktır.

Paul Draper, eğer teizm doğruysa, gerçek dünyanın bir çoklu evren -asında oldukça büyük bir çoklu evren- olabileceğini öne sürer. Draper, teizmde bir çoklu evrenin olası olduğunu şu şekilde izah etmektedir:

...herhangi bir bağımsız kanıt olduğu için değil ...bundan ziyade sınırsız yaratıcı kaynaklara sahip mükemmel derecede iyi bir Tanrı'nı büyük olasılıkla, muazzam mükemmelliğe sahip muhteşem dünyaların yanı sıra özel takdire daha fazla ihtiyaç duyan, iyi fakat esasen kusurlu dünyalar da dahil çok sayıda dünya yaratacağı için.... Çünkü, değerli dünyalar yaratarak, Tanrı gerçekliğin mükemmelliğine katkıda bulunur ve ayrıca ilahi cömertliğin, ilahi adaletin ve diğer erdemlerin bir izdüşümünü sağlar.⁸⁹

Kraay, Draper gibi filozofların, biraz da sınırları zorlayarak Tanrı'nın kendisine atfedilen niteliklerin gereği olarak, yaratmaya değer tüm evrenleri yaratacağını düşündüğünü aktarır. Burada temel motivasyon Tanrı'nın aşılabilir derecede güçlü, bilgili ve iyi olmasıdır. Kraay bu durumun tamlık ilkesinin bir tezahürü olabileceğini düşünür, şöyle ki;⁹⁰

---

⁸⁹ Paul Draper, "Cosmic Fine-Tuning and Terrestrial Suffering: Parallel Problems for Naturalism and Theism", *American Philosophical Quarterly* 41, 2004, s. 19.

⁹⁰ Kraay, "Theism, Possible Worlds, and The Multiverse", s. 3.

PP1 Eğer bir evren aşılmaz bir varlık tarafından yaratılabilirse ve yaratmaya değerse (yani, bazı nesnel eşiği aşan bir aksiyolojik statüye sahipse), o varlık o evreni yaratacaktır.⁹¹

Tabii ki, bu ilkenin bir sonucu vardır:

PP2 Bir varlık, hem yaratmaya değer hem de (o varlık tarafından) yaratılabilir herhangi bir evren yaratmayı başaramazsa, o zaman o varlık üstündür.

Bu ilkeler doğruysa, aşılmaz bir varlık yaratılmaya değer tüm evrenleri yaratacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Tanrı'nın yalnızca var olan evrenleri yarattığı değil, aynı zamanda onları sürdürdüğü -onları varoluşta koruduğu düşünülür. Bu, aşağıdaki ilkeyi ve müteakip sonuca götürür:⁹²

PP3 Eğer bir evren aşılmaz bir varlık tarafından sürdürülebilirse ve sürdürmeye değerse (yani, bazı nesnel eşiği; t'yi aşan bir aksiyolojik statüye sahipse), bu varlık o evreni sürdürecektir.

PP4 Bir varlık, hem sürdürmeye değer hem de sürdürülebilir (o varlık tarafından) herhangi bir evreni sürdürmekte başarısız olursa, o varlık aşılabılır.

Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki, PP1-PP4 ilkelerine göre teizm doğruysa, tüm değerli evrenler Tanrı tarafından yaratılır ve sürdürülür. Ayrıca,

---

⁹¹ Aynı yer.

⁹² Aynı yer.

böyle bir varlığın yalnızca bu tür evrenleri yaratması ve sürdürmesi makul bir şekilde beklenebilir. Bu fikir, daha önce sıralanan ilkelere paralel olarak aşağıdaki kısıtlı yaratma ve sürdürme ilkeleriyle ifade edilir:⁹³

PR1 Eğer bir evren yaratılmaya layık değilse (yani, bazı t eşliğini geçemeyen bir aksiyolojik statüye sahipse), aşılmaz bir varlık bu evreni yaratmayacaktır.

PR2 Bir varlık, yaratılmaya değer olmayan herhangi bir evren yaratıyorsa, o varlık üstündür. (PR1'in doğal sonucu.)

PR3 Eğer bir evren sürdürülmeye layık değilse (yani, bazı t eşliğini geçemeyen bir aksiyolojik statüye sahipse), aşılmaz bir varlık bu evreni sürdüremez.

PR4 Bir varlık, sürdürülmeye değer olmayan herhangi bir evreni sürdürüyorsa, o varlık üstündür. (PR3'ün doğal sonucu.)⁹⁴

Kraay, bilinen uzayın, bu sekiz ilkenin ayrıntılı bir şekilde savunulmasına izin vermediğini söyler. Bu ilkeler, Teistik Çoklu Evren'in (bundan sonra TÇE olarak ifade edilecektir.) dikkatli bir şekilde değerlendirilmesini gerektirir. TM'de Tanrı, yaratmaya ve sürdürmeye değer olan tüm evrenleri ve yalnızca bu evrenleri yaratır ve sürdürür. Ayrıca, TÇE başka hiçbir evren içermez. Teizm, Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı ve devam ettiricisi olduğunu ileri sürdüğü için, TÇE'de hiçbir evrenin Tanrı'dan başka bir varlık

---

⁹³ Kraay, a.g.e., s.4.

⁹⁴ A.g.e., s. 5.

tarafından yaratılmadığı veya sürdürülmediği gibi hiçbir evren de bir yaratıcı veya destekçiden yoksun değildir.⁹⁵

Kraay, evrenin sahip olabileceği aday hiyerarşilerden yalnızca birinin doğru olabileceğini söyler. Bunlardan sadece biri doğru olabilirse, her biri geçici olarak makul bir olasılık olarak kabul edilmelidir. Fakat teistik bir çoklu evrenden bahsettiğimizde bu iki olasılık ortadan kalkabilir:

TÇE mümkün dünya olduğundan ve Aşılamaz dünya yoktur'da her dünya aşılabilir olduğundan, Aşılamaz Dünya Yoktur'da TÇE'nin aşılabilir olması gerektiği sonucu çıkar. TÇE, yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri içerir. TÇE'yi aşan herhangi bir dünya TÇE'den farklı olmalıdır. Buna göre, TÇE'yi aşan herhangi bir dünya, ya tüm evrenleri içermemeli ya da yalnızca yaratmaya ve sürdürmeye değer evrenleri (veya her ikisini) içermelidir. Önceki durumu ele alacak olursak, yaratmaya ve yaşatmaya değer tüm evrenleri içermeyen bir dünya, TÇE'yi geçemez gibi görünür. Aslında, TÇE'yi geride bırakmış görünür, sonuçta TÇE, daha değerli evrenler içeriyordur ve bu, onu daha iyi olarak düşünmek için güçlü bir nedendir. Özellikle, yukarıda tanıtılan tamlik ilkeleri makul ise, o zaman teistler, herhangi bir dünyanın (yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri kapsamayan) TÇE'yi geçebileceğini kabul edemez, çünkü PP2 ve PP4'e göre Tanrı yaratmaya ve sürdürmeye değer bir evren yaratmayı veya sürdürmeyi başaramazsa, Tanrı aşılabilir. İkinci durumu ele alacak olursak; yalnızca yaratmaya ve sürdürmeye değer evrenlerden oluşmayan bir dünya, nesnel olarak yaratılmaya veya sürdürülmeye değer olmayan evrenleri içeren bir dünyadır. Bu evrenlerin genel aksiyolojik statüsü t eşiğinden daha düşüktür. Aksine, TÇE'nin böyle bir dünyayı aştığı düşünülmelidir, çünkü böyle değersiz evrenlerden yoksundur. Yanı sıra yukarıda ifade edilen sınırlı yaratılış ve sürdürme ilkeleri makul

---

⁹⁵ Aynı yer.

ise, o zaman teistler, herhangi bir evreni kabul edemez. Dünya (yalnızca yaratmaya ve sürdürmeye değer evrenleri kapsamayan) TÇE'yi geçebilir, çünkü PRC2 ve PRC4'e göre, eğer Tanrı yaratmaya ya da sürdürmeye layık olmayan bir evren yaratır ya da devam ettirirse, Tanrı üstündür. Bu düşünceler, teistlerin hiçbir dünyanın TÇE'yi geçemeyeceğine inanmaları gerektiğini öne sürer; bu durumda Aşılamaz Dünya Yoktur, teistler için makul bir seçenek değildir, bu da teistlerin, Aşılamaz Dünya Yoktur'u varsayan ateizm argümanı konusunda endişelenmemesi gerektiği anlamına gelir.⁹⁶

Eğer teistler hiçbir dünyanın TÇE'yi geçemeyeceğini kabul ederse, o zaman iki alternatif kalır; teistler ya sonsuz sayıda başka aşılamaz dünya olduğunu ya da TÇE'nin eşsiz en iyi dünya olduğunu kabul etmelidirler. TÇE'den farklı, aşılamaz bir dünya için herhangi bir aday, farklı bir evrenler kümesi içermelidir. TÇE, yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri içerir, dolayısıyla yine TÇE'den farklı herhangi bir dünya, ya yaratmaya ve sürdürmeye değer evrenleri (ya da her ikisini) içermemeli ya da yalnızca hiçbirini içermemelidir. Yukarıda izah edilen ilkeler makul ise, bu durumda teistler, (yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri veya yalnızca bu evrenleri kapsamayan) herhangi bir dünyanın aksiyolojik statüde TÇE'ye eşit olabileceğini kabul edemezler. Sebep basittir: PP2 ve PP4'e göre, eğer Tanrı yaratmaya değer herhangi bir evreni yaratmayı veya sürdürmeyi başaramazsa Tanrı aşılabılır. PR2 ve PR4'e göre Tanrı, yaratmaya ya da sürdürmeye layık olmayan herhangi bir evreni yaratır ya da sürdürürse, Tanrı gene aşılabılır. Dolayısıyla Sonsuz Çoklu Aşılamaz Dünya'da teistler için makul bir seçenek değildir. Bu sonuç da bize, bir önceki durumda olduğu gibi, teistlerin Sonsuz Çoklu Aşılamaz Dünya'yı varsayan ateizm argümanı tarafından tehdit edildiğini düşünmesine gerek olmadığını göstermektedir.⁹⁷

---

⁹⁶ A.g.e., s. 6.

⁹⁷ Aynı yer.

Tanrı tarafından bilfiil hale getirilebilir mümkün dünyaların    aday hiyerar sisinin iki tanesinin teistler için makul görünmemektedir. Bu durumda T E'nin tartışmaya dahil olmasıyla birlikte teistler için mümkün dünyaların iki türü elenmi  görünmektedir. O halde, değerlendirme ilkeleri makul ise ve T E mantıksal olarak mümkünse, teistler gerçek dünyanın T E olduğunu ve onun ilahi olarak gerçekleştirilebilir tüm dünyaların biricik ve en iyisi olduğunu iddia etmelidir.⁹⁸

Diğer iki aday hiyerar  i dı ladı ımıza göre geriye, sonuncusu olan Tam Olarak A ılamaz Bir Dünya açısından gelebilecek itirazları değerlendirmek kalır. Mümkün dünyalar hiyerarşisinde, a priori olarak, kusursuz bir varlığın; eşsiz, a ılmaz dünyayı ger ekle tirece i düşünülür ancak aposteriori olarak bu beklenti kar ılanmamı tır. Kısacası, gerçek dünyanın a ılabılır olduğu ve bunun teizmi   r tt  i iddia edilmektedir. Bu, elbette kötülük probleminin bir versiyonudur. Burada birinci ifadeyi kabul ettiğimizde ikincil olanı ele almamız gerekir. Diyelim ki teizmde, eşsiz tek a ılmaz dünyanın T E olduğunu göstermeyi başardık. Bu durumda Teizm eleştirmeni gerçek dünyanın T E olmadığını iddia edebilir mi? Bu iddiasını, evrenimizin a ılabılır olduğu gerekçesiyle savunamaz; çünkü bu, gerçek dünyanın T E'nin varlığı ile tamamen tutarlıdır. O halde gerçek dünyanın T E olmadığını gösteremez. Ateizm argümanındaki a posteriori iddiayı kurmak için, evrenimizin a ılabılır olduğunu değil, gerçek dünyanın a ılabılır olduğunu göstermesi gerekir. Peki bu nasıl yapılabilir? T E yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri içerir. Gerçek dünyanın a ılabılır olduğunu göstermek için, teizm eleştirmeni, ya gerçek dünyanın yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri içermediğini ya da yalnızca yaratmaya ve sürdürmeye değer evrenleri (ya da her ikisini) içermediğini iddia etmelidir. Evrenlerin uzay-zamansal olarak yalıtılmış olduğu göz önüne alındığında, önceki stratejinin nasıl

---

⁹⁸ Aynı yer.

denenebileceğini görmek zordur. Ancak ikinci strateji daha umut vericidir; yani teizmin eleştirmeni, gerçek dünyanın yalnızca yaratmaya veya sürdürmeye değer evrenleri içermediğini iddia edebilir, örneğin, evrenimizin yaratmaya veya sürdürmeye değmediğini öne sürerek.⁹⁹

TÇE konusunda öne sürülen konulardan biri de kötülük problemiyle çoklu evren ilişkisidir. Bu konuya kısaca değinmek gerekirse şöyle bir izah uygun olacaktır.

Nihayetinde TÇE argümanı oluşturulurken makul olmayan bir şekilde büyük iddialara –tüm evrenimiz hakkındaki iddialara– güvenmeye zorlanıldığı noktasında bir itiraz gelebilir. Ne de olsa, ateizm için birçok etkili argüman, acı çekmeyle ilgili tikel iddiaları içerir. Örneğin, William Rowe'un 1979'daki etkili argümanı; belirli bir ızdırıp örneğine -bir geyiğin yıldırımdan kaynaklanan bir orman yangınında aldığı yaralanmalardan kaynaklanan yavaş, acı verici ölüme- odaklanır ve bunun Tanrı tarafından engellenmesi gerektiği için teizme karşı bir argüman sayıldığını iddia eder. Bu iddiaya yanıt olarak, bu ayrımın -belki de kötülükten gelen argümanları sınıflandırmak için faydalı olsa da -ızdırıp örnekleriyle ilgili tikel iddialar, böyle bir ızdırabı içeren bir evrenin özelliklerini, tümel iddialar olarak ifade edilebilir. Bu nedenle, örneğin, teizm eleştirmeni -tabiri caizse tümel olarak- herhangi bir karşılıksız hayvan ızdırabı örneği, telafisi olmayan insan ızdırabı örnekleri veya benzeri başka bir özellik içeriyorsa, hiçbir evrenin yaratmaya veya sürdürmeye değmeyeceğini iddia edebilir. Daha sonra – tabiri caizse tikel olarak – evrenimizin aslında bu tür özellikleri içerdiğini ve buna göre, evrenimizin yaratılmaya veya sürdürülmeye değer olmadığına inanmanın makul olduğunu iddia edebilir. Bu durumda teistler, ya önerilen özelliğin bir evreni yaratılmaya ya da sürdürülmeye değmez kıldığını reddederek ya da bu özelliğin

---

⁹⁹ A.g.e., s. 7.

gerçekten evrenimizde (ya da her ikisinde) mevcut olduğunu düşünmenin makul olduğunu reddederek yanıt verebilir.¹⁰⁰

Kraay, bilimsel araştırmaların aksiyolojik değerlendirmeyi sınırlayabileceğini söyler. İlk olarak, biri aksiyolojik özelliklerin bazılarının veya tamamının doğal özellikler üzerinde gerçekleştiğini kabul edebilir: eğer öyleyse, aksiyolojik iddiaları temellendirmek için ilgili doğal özelliklerin bir açıklamasına ihtiyaç vardır. İkincisi, birisi, en iyi dünyanın büyük çeşitlilik yaratan basit doğa yasalarına sahip olduğunu savunabilir: eğer öyleyse, hem yasaların hem de basitlik ilkesinin bir açıklamasına ihtiyaç vardır. Üçüncüsü, birisi, her şeyin uzay-zamansal olarak birbirine bağlı olduğu dünyaların, ceteris paribus(daha iyi yapan özellik) bakımından bağlantısız uzay-zamanlara sahip olanlardan daha değerli olduğunu iddia edebilir. Fakat eğer bu tür birbirine bağlı dünyalar bilim tarafından yanlışlanırsa, o zaman teizmde neyin makul olabileceğine dair bu tür iddialar düzeltilebilir.¹⁰¹

Aksiyolojik kuramlaştırmanın, ne tür özelliklerin dünyaları daha iyi yapan özellikler(DİYÖ) ve dünyaları daha kötü yapan özellikler(DKYÖ) olduğu konusunda geniş bir fikir birliğine yol açtığını varsayacak olursak, yeterince ilgi görmemiş olan diğer bir konu da bu özelliklerin modal durumudur. Çoğu düşünür tüm mümkün dünyaların değerlendirilmesi gereken yalnızca bir ortak DİYÖ ve DKYÖ grubu olduğu görüşünde zorunluluk olduğunu varsayıyor görünmektedir. Karşıt görüş olan koşullulukta(Contingentism), tüm dünyalarla ilgili ortak bir aksiyolojik özellikler dizisi yoktur; bazı dünyalar bir dizi DİYÖ ve DKYÖ'e göre uygun şekilde değerlendirilirken,

---

¹⁰⁰ Aynı yer.

¹⁰¹ Klaas J. Kraay, "The Theistic Multiverse: Problems and Prospects." *Scientific Approaches to the Philosophy of Religion*, (Der: Nagasawa, Y.), Palgrave MacMillan, 2012, s. 2.

diğer dünyalar ayrı bir DİYÖ ve DKYÖ dizisine göre uygun şekilde değerlendirilir.. Zorunlulukta(Necessitarianism), ölçülebilir tüm mümkün dünyaların ortak aksiyolojik özellikler kümesine göre değerlendirilmesi gerektiğini söylemek tam da bu anlama gelir. Bununla birlikte, koşullulukta, mümkün dünyalar arasında ölçülebilirlik başarısızlıkları vardır. Bir dünya kümesini, ölçülebilir olan bir dünyalar kümesi olarak tanımlamak yararlıdır. Kraay, eksiksiz bir aksiyolojik teorinin, zorunlulukçuların mı yoksa koşulluluk tarafının mı haklı olduğunu belirleyeceğini düşünür. Ancak her iki görüşün de farklı sonuçları vardır. Zira belirli bir küme içindeki tüm dünyalar ölçülebilir olsa da, hepsi karşılaştırılabilir olmayabilir; biri diğerinden ne daha iyi ne de aksiyolojik statüde bakımından eşit olmayacak şekilde bir çift dünya-kümesi- eşleri olabilir. Eğer öyleyse, dünya hiyerarşisi terimini, hem ölçülebilir hem de karşılaştırılabilir olan bir dünyalar kümesine (belirli bir küme içindeki) atıfta bulunmak için ayırmak faydalı olacaktır. Farklı dünya hiyerarşilerine ait hiçbir iki dünya, küme eşleri olmaları durumunda ölçülebilir olmalarına rağmen, karşılaştırılabilir değildir. Kraay'e göre, benzer şekilde tam bir aksiyolojik teori, ölçülebilir dünyalar arasında gerçek karşılaştırılabilirlik başarısızlıklarının olup olmadığını çözecektir.¹⁰²

Bu ayrımlar Kraay'e göre önemlidir, çünkü mümkün olan en iyi dünyanın var olup olmadığı sorusuyla ilgilidirler. Yanı sıra sorunun çok basit olduğunu ortaya koyarlar. Zorunlulukta, belki de diğerlerinden daha iyi olmanın güçlü anlamında en iyi olan tam olarak bir dünya vardır ya da belki başka hiçbir dünya tarafından geçilmediği için aşılmaz olan bir veya daha fazla dünya vardır. Bununla birlikte, koşullulukta en iyi dünya olamaz (çünkü farklı kümelerdeki dünyalar arasında ölçülebilirlikte başarısızlıklar vardır), ancak prensipte bir veya daha fazla aşılmaz dünya olabilir. Bir dünya, hepsinden daha iyi olduğunda en iyisidir; diğer küme eşleri ve kümesindeki

---

¹⁰² Aynı yer.

hiçbir dünya onu geçemediğinde bir dünya aşamaz. Bu terimler, zorunluluk üzerine yeni bir şey eklemeyi, çünkü bu görüşe göre tüm dünyalar küme eşleridir. Ancak koşullulukta, belki bazı kümeler bu tür dünyaları içerirken, diğerleri böyle bir dünyayı içermez. Son olarak, belirli bir hiyerarşi içinde tüm dünyalar hem ölçülebilir hem de karşılaştırılabilir; bu nedenle prensipte diğer tüm hiyerarşi eşlerini aşarak en iyi olan veya eşsiz olması anlamında aşılması olan bir dünya olabilir. Eksiksiz bir aksiyolojik açıklama, belki de bu tanımlara cevap veren dünyaların gerçekten var olup olmadığını ortaya çıkaracaktır.¹⁰³

Çoklu evren teorisine dair yapılan açıklamalar, Tanrı'nın daha iyi bir dünya yarattığını savunarak en iyi dünya sorununa çözüm sunarlar. Bir çoklu evren mümkün olan en iyi dünyadır. Kraay çoklu evreninin değerinin eşsiz olduğunu savunur. O'Connor ve Turner ise, Tanrı'nın yaratılışının bütünlüğünü son derece değerli olarak görürler. Buradaki ortak kanaat Tanrı'nın yaratmasının en iyi versiyonun çoklu evren olduğudur. Zira, Tanrı bir çoklu evrenden daha iyi bir dünya yaratamazdı.¹⁰⁴ Almeida, TÇE'nin metafizik uzayda boşluklar ürettiğini, çünkü çoklu evrende bulmayı bekleyebileceğimiz evren türlerinin mevcut olmadığını savunur.¹⁰⁵ Burada kastı değer bakımından TÇE'nin içinde bulunmayan türden evrenlerdir.

Kraay, O'Connor ve Turner'ın çoklu evren açıklamalarının öne çıkan bir özelliği de, bir çoklu evrendeki her evrenin bazı iyilik eşliğini karşılaması veya aşmasıdır. Bir çoklu evrenin varlığı, dengede kötü olan evrenlerden yoksun olmasını gerektirir. Bununla birlikte, Tamlik ilkesi(Principle of Plenitude) doğruysa, çoklu evrende

---

¹⁰³Aynı yer.

¹⁰⁴Marshall Naylor, "Satisfactory Accounts of Divine creation", *Religion* 88 (3), 2020, s. 7.

¹⁰⁵Aynı yer.

gerçekleşen en fazla sayıda olasılığın bulunması beklenir. Genel olarak kötü dünyalar mümkün ise, çoklu evrenden dışlanmaları metafizik alanda boşluklar oluşturacaktır.¹⁰⁶

Sonuç olarak Kraay, Tanrı'nın yaratılmaya değer tüm evrenleri, teistik çoklu evrenler içinde yaratacağını bunun aksinin yaratılmış teistik çoklu evrenin aşılmasına sebep olacağını fakat böyle bir durumun söz konusu olmayacağını belirtir. Kraay'e göre yaratılmaya değer olmayan evrenlerin yaratılmamış olması Tanrı açısından bir eksiklik konusu olamaz. Tanrı böyle bir evren yaratsa dahi bunu sürmemeyi seçmeyecektir. Bu sebeple, teistik çoklu evren sadece yaratılmaya ve sürdürülmeye layık evrenleri içerecektir. Kraay'e göre, Teistik çoklu evren aday evren hiyerarşileri tarafından tehdit edilse dahi, yukarıda da ayrıntılı şekilde izah edildiği üzere bu eleştiriler bakımından savunmasız değildir. Son olarak dünyaların iyi ve kötü olmasını belirleyen özellikler bakımından söz konusu eşik değerini taşıdığını söyleyen Kraay, mümkün dünyaların bu özellikler bakımından bazı ölçüm başarısızlıkları yaşayabileceğinden bahseder. Ayrıca bu özelliklerin zorunlu olarak mı yoksa koşulluk bakımından mı değerlendirileceği de bu bölümde ele aldığı başka bir konudur. En genel haliyle Kraay bu bölümde, Tanrı'nın teistik çoklu evrenden daha iyisinin yaratılamayacağını, çünkü yaratılmış olan TÇE'nin zaten tüm iyi özelliklere ve yaratılmaya değer evrenlere sahip olacağını savunmuştur.

2.2. Klaas J. Kraay'e Yöneltilen Eleştiriler

Teistik çoklu evren teorileri teorisinin Kraay'in de ortaya koyduğu üzere en büyük problemlerinden biri, Tanrı'nın bir evreni yaratmak üzere seçmesi için evrenin aksiyolojik değerinin gösterecek bir eşik değerini var saymayı gerektirir. Bir diğer eleştiri TÇE'nin tüm değerli evrenleri içermeyeceğine yöneliktir. Başka bir eleştiriye

---

¹⁰⁶ Aynı yer.

göre, çoklu evren yaratmaya ve sürdürmeye layık tüm evrenleri içerebilir. İtirazlardan biri de Ockham'ın usturası prensibince çoklu evrenin ontolojik anlamda gereksiz bir şişmeye neden olmasıdır. Bir sonrası eleştiri teistlerin tanrıya atfettiği iradeli seçim özelliğinin TÇE'nin tüm mümkün dünyaların en iyisi olması sebebiyle tanrının bunu yaratmaktan başka ihtimali olmayacağı için özgürlüğünden vazgeçmek zorunda olmasıdır. Son olarak TÇE'nin Tanrı'nın gerçekleştireceği tek bir dünya olduğunu düşünmenin, aslında Tanrı'nın çoklu değil tek bir evren yarattığını söylüyor olmalarıdır. Bu eleştirilerin yanı sıra bir de bu teorinin henüz tamamlanmış doğru bir teori olmamaktan kaynaklanır bir eleştirisi söz konusudur.

Yaratılışın çoklu evren izahları Tanrı'nın her zaman en iyisini yapması gerektiğine dair bir varsayımla hareket eder. Hatta Tanrı en iyi dünyayı yaratmak için zorunlu görülür. Burada getirilen eleştiriler genel olarak Tanrı'nın en iyi dünyayı yaratmaktan kaçınamazsa, özgür olmayacağına yöneliktir. Çoklu evren açıklamaları genel olarak Tanrı'yı metafizik uzaydan eşik değer t'deki veya onun hemen üstündeki evrenlerden seçim yapıyor olarak ele alır. Tanrı daha sonra bu evrenleri mutlaka yaratacaktır. Fakat Tanrı bu evrenleri zorunlu olarak yaratırsa, bu durumda başka türlü yapmak Tanrı'nın kudreti dahilinde değildir. Kraay ve O'Connor, Tanrı'nın buradaki seçenekten başka türlü de hareket edebileceğini iddia ederler, fakat özellikle Turner böyle bir iddiayı dile getirmez.¹⁰⁷

TÇE'ye getirilen başka bir eleştiride Almeida, Donald Turner, Timothy O'Connor ile birlikte Klaas Kraay'i Tamamlayıcılık İlkesi(Principle of Plenitude) gereğince vaat edilen bütünlüğü yerine getirmeyen teistik çoklu evren modelleri geliştirmekle suçlar. Özellikle, modellerinin kötü ayarlanmış veya başka türden yaratılmaya layık olmayan, değersiz evrenler içermediğinden şikayet eder. Ancak Kraay bu üç isimle birlikte

---

¹⁰⁷ Naylor, a.g.e., s. 9.

kendisinin de, Tanrı'nın belirli bir t eşiğini geçen evrenleri yaratılmaya değer olduğu için yarat

tığına dair bir fikir üzerinde birleştiklerini söyler. Bu nedenle aslında Almeida'nın yaptığı eleştiri tam olarak yerini bulmamaktadır.¹⁰⁸

Almeida'nın Kraay'e yönelik eleştirilerinden biri de şöyledir: Tanrı zorunlu olarak teistik çoklu evreni gerçekleştirirse bu durumda ilahi yaratılış açıklaması mümkün olmayacaktır. Eğer Tanrı zorunlu olarak teistik çoklu evreni gerçekleştiriyorsa, çoklu evren dışında mümkün dünyalar yoktur. Eğer Tanrı teistik çoklu evreni zorunlu olarak gerçekleştiriyorsa, o zaman teistik çoklu evren mümkün olan tek dünyadır, Bu nedenle, Tanrı'nın evrenleri arasından seçtiği ve daha sonra mümkün olan en iyi dünyayı gerçekleştirmek için yarattığı veya kopyaladığı başka olası dünyalar yoktur. Tanrı zorunlu olarak teistik çoklu evreni gerçekleştiriyorsa, diğer mümkün dünyalarda var olan tüm değerli evrenleri zorunlu olarak yaratmaz. Almeida'a göre ilâhi yaratılış böyle olamaz.¹⁰⁹

Turner, Kraay'in evrenlerin yaratılması için aşması gereken eşik konusunda özellikle eşik daha eksiksiz bir açıklamasının gerekli olduğu hususunda kısmen Kraay'e katıldığını, ancak eşik eksiksiz bir açıklamasının mümkün olduğundan emin olamamak bakımından Kraay'den ayrıştığını söyler. Çünkü bir kişinin eşik olarak tanımladığı şey o kişinin etik teorisine bağlı olacaktır. Turner, eşik düzeyi ne olursa olsun, evrenin bu eşik üzerinde olduğu açıkça belli olmadığını düşünür, ancak mevcut

---

¹⁰⁸ Klaas J. Kraay, "One Philosopher's Bug can be Another's Feature: Reply to Almeida's 'Multiverse and Divine Creation'." *Religions* 9, 2018, s. 1.

¹⁰⁹ Michael Almeida, "The Multiverse and Divine Creation", *Religions* 8 (12), 2017, s.5.

evrenin bu eşiğin üzerinde olduğunu düşünmek, mevcut evrenin bu eşiğin örneklemini olduğunu düşünmekten kesinlikle daha makul görünmektedir. Şayet böyle bir şey varsa, bu argümanın, bazılarının bu evrenin tamamen iyi bir Tanrı'nın yaratacağı türden bir evren olduğunu düşündüğünden daha makul olduğunu gösterdiğini söyler.¹¹⁰

Schrynemakers Kraay'ın savunduğu teorinin bir açığı olduğunu düşünür, şöyle ki:

-Alternatif Değerli Tarih: Tanrı'nın farklı bir tarih meydana getirmek için farklı şekilde yönetebileceği en az bir değerli evren; U vardır, öyle ki sonuçta, U', aynı zamanda değerli bir evren olacaktır.

-Evren Başına Bir Tarih: Hem U evrenini hem de 'alternatif tarihli evreni', U' içeren mümkün bir dünya yoktur.

Bu durumda hem gerçek değerli evren hem de olası değerli evreni içeren bir dünya yoktur. Bu nedenle tanrının tüm mümkün dünyaları içeren bir dünyayı gerçekleştirmesi söz konusu değildir. Ayrıca tanrı hem U hem de U' yaratır ve sürdürürse, U ve U' ilahi seçimin alternatifleri olamazlar.¹¹¹

TM'nin önemli eleştirilerinden biri olan, tam olarak doğru bir teori olmamasıdır. Nominal olarak genel Tamlık (Plenitude) İlkesi'ni tatmin eder, ancak TÇE'de sunulmayan bazı şeyler vardır. Örneğin, TÇE'de dengede kötü dünyalar yoktur. Yaygın

---

¹¹⁰ Donald A. Turner, "Revisiting The Many-Universes Solution to the Problem of Evil", *God and Multiverse*, (Ed. Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017, s.124.

¹¹¹ Michael Schrynemakers, "Kraay's Theistic Multiverse", *God and Multiverse*, (ed. Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017, s.134-5.

acı ve adaletsizliğin olduğu dünyalar yoktur. Dahası iyilik seviyesinin, TÇE'deki evrenler için iyilik standardının hemen altına düştüğü hiçbir dünya yoktur.¹¹²

Bu eleştiriler genel olarak teorinin tam bir form kazanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Kraay bu karışıklıktan fizik biliminin verileri sayesinde kaçınılabileceğini düşünüyor. Bu sebeple, henüz ortada belirli bir değerlendirme mekanizması söz konusu olmadığından bu teoriyi değerlendiren insanların ortak bir zeminde buluşması oldukça zor olmaktadır. Örneğin aksiyolojik eşik varsaymak, Kraay böyle bir eşğin her zaman değişebilen ve dolayısıyla değişebilir olduğunu söyler. Bu durumda tam bir eşğin hangi özellikleri taşıması gerektiği fizik biliminin verileriyle ortadan kaldırılabilecek bir problemidir. Diğer bir eleştiri olan teistik çoklu evrenin tüm çoklu evrenleri içermemesi konusu ise, TÇE'nin zaten yaratılmaya ve sürdürülmeye değer tüm evreni içeriyor olmasıyla ortadan kalkmaktadır. Tanrı'nın TÇE içinde yaratmadığı bir evren yoktur. Çoklu evrenin yaratılmaya ve sürdürülmeye layık tüm evrenleri içermediğine dair eleştiriye gelecek olursak burada ortaya atılan iddia Tanrı'nın yarattığı evrenin sonsuz kopyasını yaratabilir oluşundan yola çıkarak sonsuz bir yaratmada bahsederek bu imkanı ortadan kaldırmaktır. Oyda Kraay Özdeşlik Prensibi (Prinsiple Of Identity) gereği böyle bir yaratmanın söz konusu olmayacağını düşünür. Evrenin yaratılmaya ve sürdürülmeye layık evrenlerin birbiriyle kıyaslanarak elde edileceği iddiası ise, Kraay tarafından hangi evrenin bu eşğe dahil edileceğinin keyfiyeti üzerinden reddedilir. Ockham'ın usturası bakımından çoklu evrenin ontolojisi gereksiz şişirdiğini düşünenleri ise çoklu evren modellerinin amaca uygun olmadığını söyleyerek cevaplanabileceğini düşünür. Tanrının çoklu evren konusunda özgür olup

---

¹¹² Almeida, a.g.e. s. 8.

olmadığına gelindiğinde ise, böyle bir problem teistleri Tanrı'nın iradesi konusunda bir problem durumuyla karşı karşıya bıraktığı görülmektedir.¹¹³

En genelde TÇE'nin teistlerin savunduğu ince ayar argümanını zayıflattığı düşüncesi vardır ki bu gerçek dünyanın bir çoklu evren olduğunu gösterilmesiyle ortadan kalkabilir görünmektedir. TÇE eğer gerçekten mümkün dünyaların en iyisi ise bu durumda “en iyi dünya yoktur” argümanı ortadan kalkacaktır. Ayrıca kötülük problemi açısından da TÇE hem en iyi hem de tek mümkün dünya olması durumunda itiraz edilebilecek mümkün kötü dünyaların olmadığını gösterir.¹¹⁴

Kraay'e yöneltilen eleştiriler genelde teizmin genel kabulleri üzerinden olduğu için, Kraay'in prensipte kabul ettiği daha ziyade etmek durumuna olduğu unsurlardır. Bu nedenle TÇE'nin neden tek bir evren olmak zorunda olduğu yahut tanrının neden mutlak kötü evrenleri yaratmadığı gibi eleştiriler teizm bağlamında yersiz iddialar gibi görünmektedir. Zira bu iddialar doğrudan teizmin tanrı anlayışına dairdir. Bunun dışındaki iddiaların da büyük kısmı özellikle eşik değeri konusunda olanlar gibi, bilimsel verilerin net olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu veriler güncellendiğinde teori de son halini alabilecek ve çok daha tutarlı bir sav ortaya koyabilecektir.

---

¹¹³ Kraay, “The Theistic Multiverse: Problems and Prospects.” s.146.

¹¹⁴ Klaas J. Kraay, “The Problem of No Best World.”, *A Companion to Philosophy of Religion*, (der: Taliaferro, C., Draper, P., and Quinn, P.) 2. Baskı., Wiley-Blackwell:2010, s.491.

SONUÇ

Çoklu evrenler teorisi fiziğin kümülatif tarafının bir sonucu olarak geliştirilen teorilerin en güncel versiyonlarından biridir. Başlangıçta çok da önemsiz olmayan bu teorinin son yıllarda revaç bulma nedeni biraz da fizik çevrelerinin mevcut evren açıklamalarından Bigbang teorisi ile ortaya koyulan yokluktan meydana gelmiş bir evren anlayışı farklı çevrelerce bir tatmin sağlayamamasının nedeniyledir. Zira böyle bir patlamadan önce uzayın ne halde olduğu, nasıl böyle bir patlamanın gerçekleştiği gibi sorulara maddi sınırlar içinde kalındığı için tatminkar cevaplara ulaşamamıştır. Zira çoklu evrenden bahsettiğimiz bir düzlemde dahi olsak, zamanın da başladığı bir enflasyonist evren teorisinde başlangıç noktasından öncesine geçilmesi şu an için mümkün görünmemektedir. Fiziğin gelişmesinin bize böyle bir cevap sunup sunamayacağını bugünden bilemiyoruz ama bilim insanları bu durum üstündeki çalışmalarını çoklu evrenler gibi teorilerle açıklama gayreti içindeler. Söz konusu başlangıç noktasının öncesinde belki de sonlanmış başka bir evrenin olduğunu düşünmek maddi âlem içinde bir cevap arayan fizik çevreleri açısından tutarlı görünmektedir. Burada teistler açısından önem arz eden kısım şöyledir: Kendi kendisini gerektiren, ihtiyaç duyduğu madde ve enerjiyi bu iki kavram arasındaki sonsuz döngü ile elde eden, başlangıçsız ve sonsuz bir evrenler manzumesi olarak ifade edilebilecek böyle bir evren anlayışının nihai olarak evrenin yaratıcı sebebi olan Tanrı inancının ekstra bagaj olarak görülmesidir.

Tez konum olan çoklu evrenler teorisiyle ilgili temelde gördüğüm problemlerden biride çok temel bir perdelemeyen kaynaklanan kısıtlı açıklama getirilmiş olma durumudur. Çünkü bir evren açıklamasının başına, fiziği aşan dolayısıyla mekanizmasında bir değişikliği değil evrenin başlangıcına dair bir anlam katacak olan “Tanrı” açıklamasının getirilmeyişi bizi daha kapsamlı bir cevaptan uzak tutmaktadır.

Zira bugün fiziğin elde ettiği veriler ne kadar göz kamaştırıcı da olsa hiçbir sistemde olmadığı gibi fizik de kendi içinde kalarak kendisine dair, kendini aşan sorular sormaktan da cevaplar bulmaktan da uzaktır. Bu fiziğin bir eksiği olmayıp böyle bir misyonu ona yüklemek problem doğuracaktır. Kendi içinde makul sorulara makul cevaplar veren fiziğin konuyu getirdiği nokta maddi alemin sınırlılıklarına tabidir. Bu sebeple o noktadan sonrası insan aklının düşünce kabiliyetine ve metafizik olarak adlandırdığımız alana ilişkindir. Sadece pozitif bilimler zemininde evrenin varlığına ilişkin mevcut anlam sorularına çözüm bulamıyor olmamız belki de temelde din/felsefe ile bilim alanlarının disiplinler arası çalışmasına ve birbirini tamamlayıcı şekilde çözümler üretmesine karşı gösterilen refleksten kaynaklanmaktadır.

Tezimin ana temalarından biri olan, çoklu evrenler teorisiyle ateizm arasındaki ilişki aynı zamanda büyük bir sorunun varlığını göstermektedir. Zira ateizmin çoklu evrenleri bir cevap olarak kullanabiliyor olması, pozitivist bakış açısının, teolojinin bilimin geldiği noktada çoklu evrenler teorisinin geliştirmesine ya da açıklamayı nihayete erdirmesine kayıtsız kalmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü ateistlerin iddia ettiği gibi içinde yaşadığımız bu evren bir çoklu evren ise, bu teistik bakış açısıyla evrenin Tanrı tarafından yaratıldığını iddia edemeyeceğimizi göstermez. Bu evren bir çoklu evren ise Kraay'ın de işaret ettiği üzere teizm Tanrı'nın böyle bir yaratmayı gerçekleştirmesi önünde hiçbir engel görmemektedir. Bunun en temel sebebi sonsuz kudreti olan bir varlığın yoktan bir evren yaratması ile yarattığı evreni çoklu evren olarak yaratması arasında kudreti itibariyle bir fark olmamasıdır. Özellikle Robin Collins gibi düşünürlere göre Tanrı'nın böyle bir evren yaratması ise onun sonsuz sanatının ancak bir göstergesi olabilir. Hal böyle iken metafizik alanın verilerinin kabul edilmesi pozitivist bakış açısıyla devre dışı bırakılmadığı sürece böyle bir evrenin Tanrı tarafından yaratılmasında hiçbir sorun görünmemektedir. Bu teorinin henüz kanıtlanmamış olması bizi bu konuda nihai bir karar vermeye itmemektedir. Böyle bir

senaryonun gerçek olması durumunda dahi ateizmin maddeyi ve sabiteleri açıklayamayan, daha doğrusu sadece ihtimallerin sonsuzluğu ile bu izahtan kaçınan izahından ziyade teizmin ince ayarlanmış bir çok evreni gerektiren cevabı çok daha makul görünmektedir.

Ateist çevrelerin evrenin kendi kendine oluştuğuna dair aradıkları “kanıt”ı sunacak gibi görünmesi özellikle çoklu evrenler teorisinin ateist çevreler tarafından sahiplenildiği gibi bir görüş oluştursa da Klaas Kraay gibi Robin Collins gibi birçok düşünür bu teorinin Tanrı’nın varlığıyla çelişmek yerine daha mükemmel bir evreni yaratma ihtimalini doğurduğuna dair fikir beyan etmektedir. Zira tek bir evreni yaratmak yerine birbirinden farklı evrenleri yaratmasının Tanrı’nın kudreti konusunda hissettireceği mükemmellik muhakkak çok daha fazla olacaktır. Buradan yola çıkan teist düşünürler çoklu evrenlerin Tanrı inancıyla çelişmeyeceğini daha ziyade Tanrı’nın kudretinin daha büyük bir göstergesi olabileceğini iddia ederler.

Kraay’ın bakış açısından çoklu evrenler teorisinin son zamanlardaki gelişimi felsefe ve dini yaklaşımlar bakımından özellikle dikkat çekici görünmektedir. Bu teorinin sunduğu potansiyelin kullanılması için oldukça ayrıntılı şekilde değerlendirilmesi ve her alanın kendi prensibince izahların ortaya koyulması gerekir. İşte bu izahlardan biri olan TÇE, teizmin doğru olması durumunda gerçek dünyanın bir çoklu evren olduğunu iddia eder. Fakat Kraay bu teorinin açıklamalarının çağdaş fizik ve kozmoloji ile tutarlı olması gerektiğini özellikle ortaya koyar. Yanı sıra onun getirdiği açıklamaya göre hem dünyalar hem de evrenler için yeterli bir aksiyolojik teoriye ihtiyaç vardır be bilimsel veriler bu teoriyi sınırlayabilir. Kraay, TÇE’nin birkaç önemli problemle karşı karşıya kalsa da, din felsefesindeki çeşitli meseleler için önemli beklentiler sunduğunu söyler. Fakat kötülük sorununu çözmenin bu olasılıklar arasında yer almadığını ortaya koyar.

Kraay'ın ortaya koyduğu teistik çoklu evrenin temel özellikleri ile bu alana getirdiği çözüm şöyledir: Mümkün dünyalar, evrenler için fiziksel kaplar değildir. Daha çok bir mümkün dünya, fiziksel olmayan varlıklarla birlikte, o dünyada bulunan her türlü evrenden oluşur. Yanı sıra Mümkün bir dünya birden fazla evren içeriyorsa, bu evrenler farklı tarihler, farklı doğa yasalarına sahip olmak gibi birçok özellik bakımından birbirinden farklı olabilir. Dikkate değer tek unsur sahip olunan özellikleri bakımından bu evreler mantıksal olarak birleştirilebilir olmalıdırlar; çünkü tek bir olası dünya içindeki farklı evrenler arasında mantıksal bir çelişki olamaz. Bunun sonucunda, bir çoklu evren içinde evrenlerin tam kopyaları olamaz.. başka bir sonucu ise, bir çoklu evren içindeki varlıkların evren-ötesi kimliğinin olamayacak olmasıdır: diğer evrenlerde benzerleri olabilir, ancak kopyası olamaz.

Kraay teistik çoklu evrenin mantıksal olarak mümkün olması durumunda, mümkün olan en az bir dünya TÇE olacaktır. Fakat en fazla bir dünya TÇE olabilir. Çünkü, iki farklı şey olması için içeriğin farklı olması gerekir. Ancak TÇE tanım gereği içerdiği evrenler kümesi, yaratmaya ve sürdürmeye değer tüm evrenleri içereceği için TÇE olarak kalmaya devam ederken farklı üyelere sahip olamaz. TÇE başka hiçbir evren içermez: çünkü teizm, Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı ve devam ettiricisi olduğunu ileri sürer, bunun sonucu olarak TÇE'de hiçbir evren Tanrı'dan başka bir varlık tarafından yaratılmaz veya sürdürülmez ve başka hiçbir evrende de bir yaratıcı veya destekçi yoktur. Tüm mümkün dünyaların benzersiz tek bir en iyisi vardır, o da teistik çoklu evrendir.

Din felsefesi açısından değerlendirildiği zaman tanrının varlığına dair argümanlar konuşulduğunda ele aldığımız kanıt çeşitlerinden hem direkt kozmolojik delil açısından hem de dolaylı yoldan teleolojik delil açısından çoklu evrenler teorisinin önemli tartışma alanlarından birini oluşturduğu görülmektedir. Zira şu an için evrenin

başlangıcına dayanan bir kozmolojik delile ilişkin ön tartışmaların yapılması esnasında öne sürülecek ilk teori Bigbang olaksa ikincisi bunun da ötesine geçen çoklu evrenler teorisi olacaktır. Bu anlamda ele almamış olsam da, felsefe özelindeki mümkün dünyalar kavramının doğru anlaşılması açısından, çoklu evrenler teorisine dair fizik biliminin açıklamalarının büyük bir önemi olacaktır. Özellikle teolojik açıdan bakıldığında, çoklu evrenler teorisi, buradan yola çıkılarak cennet ve cehennem gibi konuların tartışılmasına alan açıyor olup, mevcut değerlendirmelerden daha farklı(ahret hayatı ve mahiyetine ilişkin farklı yorumlar göz önüne alındığına) açılımlara sebep olabilecek muhteva sunmaktadır.

Çoklu evrenler teorisi fizikçilerin böyle mutlak bir beklentisi olmamakla birlikte farz edelim ki önümüze kaçınılmaz olarak doğrulanmış olarak gelirse bu durumda bu teoriyi doğru anlamak ve izah etmek için Ezeli yaratmacıların savlarından yararlanmak çok daha yararlı olacak gibi görünmektedir. Zira onların teorisindeki ezeli madde anlayışı, kaybolmayan bir alem mefhumu sunduğu için kendi içinde dönüşen bir varlık yorumu yapmak çok daha elverişli görünmektedir. Fakat evrenin neden bir çoklu evren olarak yaratıldığına dair bir cevabımız bu durumda verilemeyebilir. Bu sebeple, yoktan yaratmacıların Tanrı'nın alemi yaratmaya karar verdiğinde bunun bir çoklu evren olmasına karar vermesi ve bu evreni yaratmaması ve de sürdürmemesi konusunda herhangi bir problem görünmemektedir. Görüldüğü üzere temele aldığımız probleme göre çoklu evrenlerin dini teoloji açısından yorumunu yapmak kendi içinde bir çelişki doğurmamaktadır.

Hristiyanlık özellikle, Enkarnasyon ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi gibi teolojik konuların çoklu evrenler açısından büyük bir handikap olması söz konusudur. Bu anlamda farklı teolojik açıklamalar yapılabilir olsa dahi, İslam açısından benzer bir tanrı mefhumu bulunmadığından ve yukarıdaki yaratma teorilerinin uygulanabilirliği

sebebiyle, İslam'ın çoklu evrenler teorisine dair açıklama sunma olasılığının Hıristiyanlığa nazaran daha kolay olduğunu düşünmekte bir beis görünmemektedir.

Son olarak, Kraay'ın getirdiği çözümün çoklu evrenlerin kanıtlanması durumunda nazarımda ateistik bir teoridense mutlak güç ve kudret sahibi bir yaratıcının fiili olmaya daha yakın olduğunu düşünüyorum. Bu bağlamda teorisinin tamamı için kendisi de mutlak bir çerçeve çizmediği için eleştirilebilir noktaları olsa da teizm açısından en azından evrenin başlangıcı özelinde düşünüldüğünde sunduğu çözümün önemli olduğu görülmektedir. Zamanla bilim geliştikçe bu teoriye de daha farklı bakış açıları getirilebilir. Bilimin verilerinin değişime ve gelişime açık olması sebebiyle, elde edilen verilerin kesinliğine karar vermemek gerekir. Bu veriler üzerinden nihai bir karar verilmesinin; geçmiş tecrübeler, özellikle konum itibariyle çoklu evrenler teorisin, bundan insanlık tarihi ile kıyaslandığında çok da uzak olmayan bir süre öncesine kadar, neredeyse saçmalık olarak değerlendirildiği bir konumdan bugünkü noktaya gelmesi göz önüne alındığında, bugün yaşamın anlamı ve evrenin nasıl meydana geldiğine ilişkin karar alırken fikirlerimize ışık tutmalıdır. Zira yarın bilimin bize hangi veriler sunacağını ve bugün imkan görmediğimiz hangi olayların makul bir zemine oturacağına bugünden karar veremeyiz. Bunun yanında gelecekte doğrulanması durumuna da çoklu evrenler teorisinin teizmin mevcut zorunlulukları yahut dinamikleriyle uyumlu bir halde savunulabilmesi ateizm düşüncesi özelinde savunulmasına nazaran daha mümkün bir olasılık olarak durmaktadır.

Sonuç olarak Kraay'ın konuya yaptığı katkı özellikle çoklu evrenin kapsamlı bir teistik versiyonunu literatüre katarak, bir evrenin çoklu evren olabilmesinin koşullarını ve bu konuda gelebilecek eleştirileri ortaya koymuş olması ve çok yönlü bir değerlendirme yapmış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında ateizm açısından bu teorinin izahı genellikle daha alt perdelere yapıldığında teizm açısından böyle bir çıkış yapılması

bu alanda çalışma yapacaklar açısından önemli bir yol göstericilik sunmaktadır. Fakat Kraay'ın teorisi, çoklu evrenler konusunun teistik bir izahının yapılması noktasında özellikle din felsefesi açısından birçok noktada eksik bırakılmıştır. Çünkü özellikle Tanrı-alem ilişkisi bakımından net bir açıklama yapılmamış, bu konu muğlak bırakılmıştır. Ayrıca Kraay'ın teizm adına yapılacak açıklamaları bilimin verilerine indirgiyor olması, burada yapılacak izahların bilim tarafından sınırlandırılmasına sebebiyet vermektedir. Zira bu çerçevelendirilme hem din hem de felsefi yaklaşımın akla kapı aralayan niteliğinden ödün vermek anlamına gelmekte ve oldukça kısıtlayıcı bir yaklaşım gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

ALMEIDA, Michael , “ Multiverse and Divine Creation”, Religions 8 (12), 2017.

BARROW, John, *Evrenin Kökeni*, (Çev: Sinem Gül), İstanbul: Varlık Yayınları, 1996.

BERMAN, David, *A History of Atheism in Britain*, Routledge, 2013.

CARROLL, Sean, *Büyük Resim*, (Çev:Nimet Adıgüzel), İstanbul: Alfa, 2018.

_____“Are Many Worlds and the Multiverse the Same Idea?

[https://www.discovermagazine.com/the-sciences/are-many-worlds-and-the-](https://www.discovermagazine.com/the-sciences/are-many-worlds-and-the-multiverse-the-same-idea)

[Multiverse-The-Same-Idea](https://www.discovermagazine.com/the-sciences/are-many-worlds-and-the-multiverse-the-same-idea) (E.T :11.10.2021)

CLARK, Stuart , *Evren* , (Çev: Ebru Kılıç), İstanbul: Versus, 2012.

CLOSE, Frank, *Her Şeyin Teorisi*, (Çev:Barış Emre Alkım), İstanbul: Domingo, 2019.

COPAN, Paul, ve Chad Meister, *Din Felsefesi*, İstanbul: Ayrıntı, 2017.

COLLINS, Robin, “The Multiverse Hypothesis: A Theistic Perspective”, *Universe or Multiverse?* (Ed: Bernard Carr), Cambridge University Press, 2007.

CRAIG , William L., “The Existence of God and the Beginning of the Universe” *Truth: A Journal of Modern Thought* 3, 1991.

DAVIES, Paul, *Tanrı ve Yeni Fizik*, (Çev: Barış Gönülşen), İstanbul: Alfa, 2014.

DURALI Ş. Teoman, *Felsefe-Bilimin Odağında Metafizik*, İstanbul: Şule, 2020.

EFİL, Şahin, *Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Evrenin Birliği ve Çokluğu Sorunu*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

ERDEM, Engin, *İlâhî Ezelîlik ve Yaratma Sorunu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, (Basılmamış Doktora Tezi).

_____ *Varlıktan Tanrı'ya:İbn Sina'nın Metafizik Delili*, İstanbul: Endülüs, 2016.

FERNGREN, Gary B., *Bilim ve Din Tarihi*, İstanbul: Say, 2016.

FORREST, Petter., *God Without the Supernatural*, Ithaca: Cornell University Press, 1996.

GAZALİ, *Filozofların tutarsızlığı*, (Çev: M. Kaya, H. Sarioğlu), İstanbul: Klasik, 2018.

HOLDER, Rodney, D., *God, the Multiverse, and Everything*, New York: Routledge, 2004.

KARAGÖZ, Sümeyye., "Kozmolojik Delil ve William Lane Craig'in Kelam Kozmolojik Argümanı", *Journal of Analytic Divinity International Refereed Journal* , Cilt: 3, Sayı: 1, 2019.

KENNY, Anthony., "Agnostisizm ve Ateizm." (Çev. Yaşar Türkben), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012.

KERR, Gaven, "A Thomistic Metaphysics of Creation", *Religious Studies* 48 (3), 2014.

KRAAY, Klaas J. , "Theism, Possible Worlds, and The Multiverse", *Philosophical Studies* 147, 2010 .

_____ "One Philosopher's Bug can be Another's Feature: Reply to Almeida's 'Multiverse and Divine Creation'." *Religions* 9, 2018.

_____ "Megill's Multiverse Meta-Argument." *International Journal for Philosophy of Religion* 73, 2013.

_____ "Incommensurability, Incomparability, and God's Choice of a World." *International Journal for Philosophy of Religion* 69, 2011.

_____ "Creation, World-Actualization, and God's Choice Among Possible Worlds." *Philosophy Compass* 3, 2008.

_____ "Theism and Modal Collapse." *American Philosophical Quarterly* 48, 2011.

_____ "God and the Hypothesis of No Prime Worlds." *International Journal for Philosophy of Religion* 59, 2006.

_____ "The Theistic Multiverse: Problems and Prospects." *Scientific Approaches to the Philosophy of Religion*, (Der: Nagasawa, Y.), Palgrave MacMillan, 2012.

_____ "The Problem of No Best World.", *A Companion to Philosophy of Religion*, (Der: Taliaferro, C., Draper, P., ve Quinn, P.), 2.Baskı, Wiley-Blackwell, 2010.

_____ "Can God Choose a World at Random?" (Der: WIELENBERG, E., ve NAGASAWA, Y.), *New Waves in Philosophy of Religion*, Palgrave MacMillan, 2008.

_____ "God and Possible Worlds." *Oxford Bibliographies Online*, (Der: A. Chantler and K. Loughheed), 2014.

KRAUSS, Lawrence, M., *Hiç Yoktan Evren*, (Çev: Ebru Kılıç), İstanbul: Aylak, 2015.

LEPELTIER, Thomas, *Paralel Evrenler*, (Çev: Nur Nacar Nogie), İstanbul: Griffin, 2013.

MANLY, Steven, *Çoklu Evren Görüntüleri*, (Çev: Tuğçe Sabaz), İstanbul: Sistem, 2011.

NAYLOR, Marshall "Satisfactory Accounts of Divine Creation", *Religion* 88 (3), 2020.

MASTERSON, Patrick, *Atheism and Alienation*, Indiana: University of Notre Dame Press, 1979.

NAGASAWA, Yujin, “Multiverse Panteism”, *God and Multiverse* (Ed: Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017.

NIELSEN, Kai, *Philosophy and Atheism*, New York: Prometheus Books, 2005.

O’CONNOR, Timothy, *Theism and Ultimate Explanation: The Necessary Shape of Contingency*, Melbourne: Wiley-Blackwell, 2008.

REÇBER, M. Sait, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi* (Ed:Recep Kılıç), Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.

SCHRYNEMAKERS, Michael, “Kraay’s Theistic Multiverse”, *God and Multiverse*, (Ed. Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017.

SMOLIN, Lee, *Fiziğin Krizi*, (Çev:Tonguç Rador) İstanbul: Alfa, 2018.

STENGER, Victor J., *Tanrı ve Çoklu Evrenler*, (Çev.Banu Özgür Mısırlı), İstanbul: Ginko Bilim, 2018.

STEWART, Melville Y., *The Greater Good Defence: An Essay on the Rationality of Faith*, (New York: St. Martin’s Press, 1993.

TEGMARK, Max, “Parallel Universes”, *Science and Ultimate Reality: From Quantum to Cosmos*, (Der: J.D. Barrow, P.C.W. Davies, ve C.L. Harper), Cambridge University Press, 2003.

TOPALOĞLU, Aydın, *Teizm ya da Ateizm*, İstanbul: Furkan Kitaplığı. 2001.

TURNER, Donald A. “Revisiting The Many-Universes Solution to the Problem of Evil”, *God and Multiverse*, (ed. Klaas J. Kraay), New York: Routledge, 2017.

WHITFIELD, Peter, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, (Çev:Serdar Uslu), İstanbul: Küre, 2020.

<https://www.britannica.com/science/thermodynamics> (E.T.: 06.05.2022)

(<https://www.britannica.com/topic/axiology> (E.T.: 10.4.2022)

ÖZET

ÖZDEM, Elif, Teizm-Ateizm Bağlamında Çoklu Evrenler Teorisi -Klaas J. Kraay Örneği-, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Engin ERDEM), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Felsefesi) Anabilim Dalı, 2022, 96 sayfa.

Tez, giriş ve iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında çoklu evrenler teorisine ilişkin genel bir bilgi verildikten sonra, çoklu evrenler teorinin hem din-bilim ilişkisi çerçevesinde hem de teizm ve ateizmle ilişkisine kısaca değinilmiştir. Birinci bölümde, çoklu evrenler teorinin mahiyeti ve çoklu evren kavramının tarihsel süreçte aldığı yol izah edilmiş ve bazı farklı teorilerle çoklu evrenler teorisinin benzer ve farklılıkları izah edilerek ateizm ve teizm ile çoklu evrenler teorisinin ilişkisine ve özellikle teizm ile tasarım ilişkisine değinilmiştir. İkinci bölümde, Klaas J. Kraay'ın çoklu evrenler teorisi kapsamında getirdiği teistik izah ayrıntılı olarak izah edilmiş; bir çoklu evrenin yaratılması için tanrının nasıl bir seçim yaptığı, bu seçimi yaparken hangi seçenekler arasından seçim yaptığı ve bu seçim sonucunda bu evreni nasıl meydana getirdiğini izah edilmeye çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ele alınan meseleler neticesinde varılan sonuçlar üzerinden konuya ilişkin genel bir açıklama getirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Çoklu Evrenler, Teizm, Ateizm, Teistik Çoklu Evren, Klaas J. Kraay

ABSTRACT

ÖZDEM, Elif, The Theory of Multiverse in the Context of Theism-Atheism -Klaas J. Kraay Sample-, Master's Thesis, (Advisor: Prof. Dr. Engin ERDEM), Ankara University Institute of Social Sciences Department of Philosophy and Religious Sciences (Philosophy of Religion), 2022, 96 pages.

This thesis consists of an introduction, two main bodies and a conclusion. In the introduction part general information about the multiverse theory is given and the multiverse theory is briefly mentioned in respect to religion-science relation and theism-atheism relation. In the first part of the main body the historical survey of the multiverse theory is provided and the nature of the theory is presented. Also by explaining the similarities and distinctions between some different theories and the multiverse theory, the relation between atheism-theism and the multiverse theory and especially between theism and design is addressed to. In the second part of the main body, the theistic explanation Klaas J. Kraay has provided with regard to the multiverse theory is explained in detail; that is how God makes a choice to create a multiverse, which alternatives He has while making that choice and how He creates this universe as a result of that choice is tried to be indicated. In the conclusion part, a general explanation is provided about the subject on the basis of the results reached by the matters reviewed.

Key words: Multiverses, Theism, Atheism, Theistical Multiverse, Klaas J. Kraay